

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσαγέζι)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.375](https://doi.org/10.12681/dchae.375)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2011). Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσαγέζι). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 145–162. <https://doi.org/10.12681/dchae.375>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου
Δημητρίου Στομίου (τ. Τσαγέζι)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 145-162

ΑΘΗΝΑ 2003

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΤΟΜΙΟΥ (τ. ΤΣΑΓΕΖΙ)*

Ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, κοντά στίς ἐκβολές τοῦ Πηνειοῦ καί στό χωριό Στόμιον, τέως Τσάγεζι, εἶναι γνωστή καί μέ τό ὄνομα Κομνήνειον ἢ Οἰκονομεῖον. Ἄλλοτε ἦταν ἀπό τά σπουδαιότερα μοναστήρια τῆς ἀνατολικῆς Ὑσσας, λεηλατήθηκε ὁμως ἀπό τοὺς Τούρκους καί περιέπεσε σέ παρακμή ἤδη ἀπό τόν 19ο αἰῶνα. Σῶζεται σέ ἐρειπιώδη κατάσταση τό καθολικό τῆς, πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, τό ὁποῖο παρουσιάζει μεγάλο ἀρχιτεκτονικό ἐνδιαφέρον.

Ἡ ἐπιμελέτεια τοῦ μνημείου εἶχε ὡς ἀφετηρία τὴν ἀναχρονολόγησή του, στήν ὁποία καί ἐστιάσθηκε μιά πρόσφατη ἀνακοίνωσή¹. Εἶναι ὁμως φανερό ὅτι ἡ δημοσίευση τοῦ Γ. Σωτηρίου², πρὸ ἑβδομήντα καί πλέον ἐτῶν, πρέπει νά ἀναθεωρηθεῖ καί μάλιστα ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησή³ (στά τέλη τοῦ 13ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.), ἀλλὰ καί σέ συσχετισμό μέ νέες γνώσεις γιά τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας στό Ἅγιον Ὄρος καί τὴν Θεσσαλία. Εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητη νέα σχεδιαστικὴ του τεκμηρίωση.

Ἄν καί ἡ μονὴ τιμᾶται στήν μνήμη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τό καθολικό εἶναι γνωστό μέ τό ὄνομα τῆς Πανα-

γίας⁴ καί ἐνδέχεται μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ δύο παρεκκλήσιά του νά ἦταν ἀφιερωμένο στόν Μυροβλήτη. Ἡ καταστροφή τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς κατὰ τὴν Ἐπανάσταση καί ἡ μακρὰ ἐγκατάλειψή της μετὰ τό 1868 διέκοψε τὴν παράδοση καί δημιούργησε ἓνα σοβαρό κενό στίς πληροφορίες ὡς πρὸς τὴν ἵδρυση καί τοὺς κτήτορες τῆς μονῆς. Ἀκόμα καί τὰ ὀνόματα τῶν παρεκκλησιῶν λησμονήθηκαν⁵.

Τό ὄνομα Κομνήνειον, ὅπως εἶχε ἤδη παρατηρήσει ὁ Γ. Σωτηρίου, εἶναι νεωτερικό καί προέρχεται ἀπὸ τὴν λέξη Οἰκονομεῖον. Μέ αὐτὴν οἱ Βυζαντινοὶ χαρακτηρίζαν μιά χρηστικὴ ἀποθήκη μοναστηριοῦ⁶. Ἀπαντοῦσε ὁμως καί ὡς ὀνομασία οἰκισμοῦ ἢ συνοικίας⁷. Ἡ ἄποψη ὅτι ἀρχικῶς ἡ μονὴ λεγόταν «Τοῦ οἰκονόμου» δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθεῖ.

Ὁ τόπος παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καί ὄχι μόνον γιά τό ἄριστα διατηρημένο φυσικό του περιβάλλον. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς Ὑσσας φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο ὑπῆρχαν πολυάριθμα μοναστήρια· ἐδῶ ἦταν τό γνωστό ἀπὸ τίς γραπτές πηγές⁸ «ὄρος τῶν κελλίων». Σέ μικρὲς ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν ἐξεταζομένη

* Θεμελῆς εὐχαριστίες ὀφείλονται: α) Στὴν Ἱερά Μονὴ Ἁγίου Δημητρίου καί τὸν ἡγούμενό της πατέρα Ἀθανάσιο γιά τὴν ὑποδοχὴ καί τὴν φιλόφρονα φιλοξενία τους. β) Στὴν 7η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων καί τὸν διευθυντὴ της κ. Λ. Δεριζιώτη γιά τὴν ἄδεια μελέτης καί δημοσιεύσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου. γ) Στούς συναδέλφους Στ. Μαμαλοῦκο καί Χρ. Πινάτση γιά τὴν ἀποτύπωση τοῦ καθολικοῦ.

1. Χ. Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου, παρὰ τό Στόμιον (Τσάγεζι), *Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*. Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2001, σ. 68-69.

2. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας Π' καί ΙΔ' αἰῶνος, 2. Ἡ μονὴ τῆς Παναγίας καί τοῦ Ἁγίου Δημητρίου παρὰ τό Τσάγεζι, *ΕΕΒΣ Ε'* (1928), σ. 348-375 (στό ἐξῆς: Βυζαντινὰ μνημεῖα).

3. Ὁ.π., σ. 364.

4. Σέ συμφωνία μέ τὴν ἐπιγραφή τοῦ 1543, βλ. ὁ.π., σ. 353-354.

5. Ἀσφαλῶς τό βορειοδυτικὸ παρεκκλήσιο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν του, ἀνῆκε στόν Ἅγιο Νικόλαο, βλ. Στ. Γουλούλης, Ἡ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μαυρομαριανῶν, *Ἱστοριογεωγραφικά* 7 (2000), σ. 140.

6. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Λυών 1688, στ. 1033.

7. Ὅπως στήν Κωνσταντινούπολη (C. Mango, *The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI, Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Ἀθήνα 1992, σ. 324, 326), στήν Θεσσαλονίκη καί παρὰ τὴν Σηλύμβρια (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 355, σημ. 1).

8. Ἀ. Ἀβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204*, Ἀθήνα 1974, σ. 57-60. Στ. Γουλούλης, «Ὁρος τῶν κελλίων». Συμβολὴ τοπογραφικὴ καί ἱστορικὴ, *Συνέδριο στή μνήμη τοῦ Δ. Θεοχάρη*, Ἀθήνα 1992, σ. 473-498. Ὁ ἴδιος, Ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μαυρομαριανῶν, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 138-140.

μονή ἔχουν ἐπισημανθεῖ λείψανα βυζαντινῶν κτιρίων⁹, καθὼς καὶ γλυπτά πού ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐγκατάσταση μοναστικῶν κοινοτήτων στὴν περιοχή.

Ἀνακεφαλαιώνοντας γνωστές πληροφορίες γιὰ τὴν μονὴ τοῦ Οἰκονομείου, παραθέτομε τό ἀκόλουθο χρονολόγιο:

1492. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία¹⁰. Ἀνακαίνιση τοῦ «καστελλίου», ἴσως τοῦ τείχους.

1542. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία. Ἀνεκαινίσθη καὶ ἐτελειώθη ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου.

1572. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία. Ἀνεκαινίσθη ἡ τράπεζα τῆς μονῆς.

1578. Μαρτυρία τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά¹¹ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μοναχῶν.

1583. Σιγιλλιῶδες γράμμα¹² πρὸς τὴν μονή, τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Β'.

1740. Ἐπιγραφή σέ ὀρειχάλκινο «χορό»¹³ τοῦ καθολικοῦ, κατὰ τὸν Ἑσφιγμενίτη.

1777. Ἐπιγραφή στὰ θυρόφυλλα τοῦ καθολικοῦ κατὰ τὸν Γ. Σωτηρίου μέ βάση πληροφορίες τοῦ Mézières.

1778. Ἐπισκευὴ τῆς στοᾶς καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ παρεκκλησίου¹⁴ καὶ δημιουργία προθαλάμου σέ αὐτό.

1836. Ἐπίσκεψη τοῦ Ἰ. Λεονάρδου. Πρώτη περιγραφή τῆς μονῆς¹⁵.

1851. Ἐπίσκεψη τῶν Α. Normand καὶ Α. Mézières.

Δεκαετία τοῦ 1850. Ἐπίσκεψη τοῦ Πορφυρίου Οὐσπένσκι.

1868. Μεγάλη πυρκαϊὰ τοῦ καθολικοῦ. Πτώση τῶν θόλων καὶ ἄλλες καταστροφές.

Περὶ τό 1900. Πρώτη ἐπισκευὴ τοῦ καθολικοῦ.

1910. Ἐπίσκεψη τοῦ Ἀ.Σ. Ἀρβανιτόπουλου¹⁶.

1912. Ἐπίσκεψη τοῦ Γ. Σωτηρίου.

Δεκαετία τοῦ 1920. Ἐπίσκεψη τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου¹⁷.

Εἰκ. 1. Α. Normand. Τό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Στομίου ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά (1851, Académie d'Architecture, Paris, BCH 1996).

1932. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία. Δεύτερη ἐπισκευὴ τοῦ ἐρειπωμένου καθολικοῦ.

1950-1970. Ἀνακαινίσεις καὶ ἀνακατασκευές μοναστηριακῶν κτιρίων.

Γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῆς πρὸ 75ετίας μελέτης τοῦ Γ. Σωτηρίου, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν σωζομένων ἐρειπίων εἶναι πολὺτιμα καὶ τὰ τεκμήρια πού ἄφησαν ὁ ἀρχιτέκτων Alfred Normand καὶ ὁ ἀρχαιολόγος Alfred Mézières. Ἦλθαν στὴν μονή (μέ στόχο κυρίως τὴν ἀνέυρεση χειρογράφων)¹⁸ πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1868 καὶ μᾶς ἄφησαν ὁ μὲν πρῶτος τρία πολὺτιμα σχέδια τοῦ καθολικοῦ¹⁹ ὁ δὲ δεύτερος μιά συνοπτικὴ περιγραφή του δημοσιευμένη σέ ἓνα δυσεύρετο σήμερα ὑπό-

9. Ὅπως τοῦ τρικλῶγχο ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 363, εἰκ. 13), τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων στὴν Ἀμπελική (δ.π., σ. 373-374. Ἀ. Ἀρβανιτόπουλος, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευνα ἐν Θεσσαλίᾳ, ΠΑΕ 1910, σ. 190. Α. Ανταμέα, Monastères et hommes d'église en Grèce. À propos de deux épiigrammes, TM 8 (1981), σ. 31-34), στὴν Καρίτσα (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 375. Κ. Σπανός, Ἐπιγραφές καὶ ἐνθυμώσεις ἀπὸ τὰ χωριά Στόμιο καὶ Καρίτσα τῆς Λάρισας, Θεσσαλονίκη 1976) καὶ στὸ Κόκκινο Νερό (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 375. Στ. Σδρόλια, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 359-361, πίν. 119, 120, σχέδ. 1).

10. Γιὰ τίς ἐπιγραφές τοῦ 1492, 1542, 1572, 1740 καὶ τοῦ 1777 βλ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 350-355.

11. Χ. Πατρινέλλης, Οἱ μονές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, ΙΕΕ, Ι, Ἀθήναι 1974, σ. 133.

12. Σημειώνεται ἀπὸ τὸν Π. Οὐσπένσκι, ἀλλὰ δὲν σώζεται. Βλ.

Περιήγηση στὶς μονές Μετεώρων, Ὅσσας καὶ Ὀλύμπου Θεσσαλίας, σέ ἑλληνικὴ μετάφραση, ΘεσσΗμ 19 (1991), σ. 55-56.

13. Ζωσιμᾶς Ἑσφιγμενίτης, Προμηθεύς Η' (1896), σ. 51 κ.έ.

14. Ἐπιγραφικὴ μαρτυρία, βλ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 354.

15. Ι. Λεονάρδος, Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία, Πέστη 1836, σ. 196.

16. Ἀρβανιτόπουλος, δ.π. (ὑπόσημ. 9).

17. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική, Β', Ἀθήναι 1958, σ. 11, 18, 20, 23, εἰκ. 5.

18. Ν. Papadimitriou, L'itinéraire d'Alfred Mézières en Grèce d'après sa correspondance, Ἀθήνα 1991, σ. 10. Α. Mézières, Souvenirs d'un voyage en Grèce, Revue Internationale 3, Φλωρεντία 1886, σ. 190-191.

19. Τὴν κάτοψη, πού δημοσιεύθηκε στὸ Mémoire τοῦ Mézières (βλ. ὑπόσημ. 20), καὶ δύο προοπτικὲς ἀπεικονίσεις.

μνημα²⁰. Τά δύο προοπτικά σχέδια του Normand²¹ πού απεικονίζουν τό καθολικό ὅπως ἦταν τό 1851 (Εἰκ. 1 καί 2) εἶναι σαφῆ, ἀξιόπιστα καί μᾶς δίνουν στοιχεῖα γιά τόν τροῦλλο, τό πάνω μέρος τῶν πλαγίων κογχῶν καί γιά τήν διώροφη λιτή. Ἡ περιγραφή τοῦ Mézières, τήν ὁποία δέν ἀγνοοῦσε ὁ Σωτηρίου, παρέχει ἐξ ἴσου πολύτιμες πληροφορίες γιά τήν ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ.

Μέ ἀφετηρία τό ἄρθρο τοῦ Γ. Σωτηρίου πολλοί μελετητές ἀναφέρθηκαν ἕως τώρα στήν ἐξεταζομένη μονή²², χωρίς νά προσθέσουν κάτι τό οὐσιαστικό στίς γνώσεις μας. Κάποια δημοσιεύματα, τά ὁποία ἔθεσαν τό θέμα τῆς ἀναχρονολογήσεως τοῦ Οἰκονομείου, θά σημειωθοῦν στήν κατάλληλη θέση. Σέ τρία ἀκόμα, στά Χρονικά τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, παρουσιάζονται ἐργασίες συντηρήσεως²³.

Στό παρόν ἄρθρο δέν θά μελετηθοῦν τά πολυάριθμα καί πολύ σημαντικά γλυπτά πού σώζονται στήν μονή τοῦ Οἰκονομείου, τά ὁποία εἶναι κατά κανόνα spolia καί ἀποτελοῦν ἓνα αὐτοτελές θέμα ἐρεῦνης, ἄσχετο πρός τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ καθολικοῦ. Δέν θά μελετηθοῦν ἐπίσης οἱ μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, οἱ ὁποῖες διακοσμοῦν τά παρεκκλήσια καί τά τυπικαριά. Ἐξ ἄλλου, τόσο ὁρισμένα ἀπό τά γλυπτά ὅσο καί ἀπό τίς τοιχογραφίες ἐξετάσθηκαν συνοπτικά ἀπό τόν Γ. Σωτηρίου τό 1928.

Τό καθολικό τοῦ Οἰκονομείου εἶναι σήμερα ἓνα ἀνοικτό ἐρεῖπιο (Εἰκ. 3, 4 καί 5). Ὅλοι οἱ θόλοι του ἔχουν κατα-

Εἰκ. 2. A. Normand. Τό καθολικό τῆς μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου ἀπό τά νοτιοδυτικά (1851, Académie d'Architecture, Paris, BCH 1996).

πέσει, πλήν ἐκείνων τῶν παραβημάτων, τῶν παρεκκλησιῶν καί τῶν τυπικαριῶν, ὅπου δέν ἔφθασε ἴσως ἡ πυρκαϊά τοῦ 1868. Προσεκτική παρατήρηση πάντως δείχνει ὅτι στά αἷτια τῆς καταρρεύσεως πρέπει νά προστεθοῦν καί ρήγματα ἀπό διαφορικές καθιζήσεις τοῦ ἐδάφους²⁴, τό ὁποῖο δέν εἶναι σταθερό, παρουσιάζει κλίση καί διαβρέχεται ἀπό ὑπόγεια νερά. Στήν ἀστάθεια τοῦ ἐδάφους πρέπει ἴσως νά ἀποδοθεῖ καί ἡ κατάρρευση σχεδόν ὅλων τῶν θόλων τῆς στοᾶς²⁵, τό μέν δυτικό τμήμα τῆς ὁποίας καλύπτεται σήμερα ἀπό μονοκλινῆ πρόχειρη

20. A. Mézières, *Mémoire sur le Pélion et l'Ossa*, Παρίσι 1853 (στό ἐξῆς: *Mémoire*).

21. Ἔχουν δημοσιευθεῖ χωρίς σχόλια. M. Chr. Hellman, *Les architectes de l'Ecole Française d'Athènes*, BCH 120 (1996), σ. 5, εἰκ. 4, 5. Τό πρῶτο εἶναι ὕδατογραφία καί τό δεύτερο σχέδιο μέ μολύβι καί μελάνι.

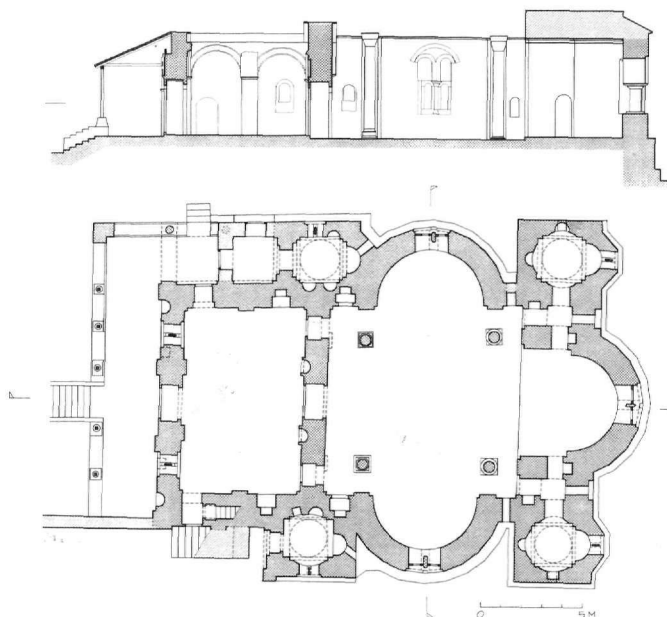
22. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, Ἀθήναι 1942, σ. 462. X. Πατρινέλλης, ὁ.π. (ὑποσημ. 11), σ. 140. Ch. Bouras, *Byzantine Architecture in the Middle of the 14th Century*, *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Βελιγράδι 1989, σ. 48, 49, 51. Ἀ. Πασαλῆ, Ἀγία Παρασκευὴ Νεραΐδοχωρίου, *Ἐκκλησίες*, V, Ἀθήναι 1998, σ. 199. Ἱ. Κίζης, Ἡ μονὴ Φλαμουρίου στό Πήλιο, *Ἐκκλησίες*, II, 1982, σ. 161, 162. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας*, Ἀθήναι 1979, σ. 99, 141, 152, 156-160, 166. X. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα*, Ἀθήναι 2001, σ. 50, 249, εἰκ. 50 καί 305. Ε. Καλογιάννης, Ἡ μονὴ τῶν Κομνηνῶν στό Στόμιο Κισσάβου, *Ἐλευθερία Λαρίσης*, 1964. J. Koder, *Fr. Hild, Hellas und Thessalia* (TIB 1), Βιέννη 1976, σ. 272. Σπ. Κοκκίνης, *Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήναι 1976, σ. 23. A. Or-

landos, *Ein spätbyzantinischer Hallenkirchen-typus Nordgriechenlands*, *JÖB* 21 (1972), σ. 220. Τ. Παπαζήσης, *Παλιές ἐκκλησίες καί μοναστήρια στὸν Κίσαβο*, *Θεσσαλικὴ Ἑστία* 13 (1975), σ. 24-25.

23. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά, σ. 273, πίν. 311α-γ. Ν. Νικονάνος, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, σ. 377. Λ. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 31 (1976), Χρονικά, σ. 186, πίν. 133β. Βλ. ἐπίσης Ε. Στίκας, Ὁ ἀναστηλωτὴς Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ἀνθρῶπος καί τό ἔργον του*, Ἀθήναι 1978, σ. 511.

24. Ἐνα ἐγκάρσιο πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου ρήγμα, εὗρους 10-20 ἐκ., ἔχει παραμορφώσει τά μεγάλα δίλοβα παράθυρα τῶν δύο χορῶν τοῦ καθολικοῦ. Ἀσφαλῶς αὐτό θά εἶχε δημιουργήσει προβλήματα τόσο στά τεταρτοσφαίριά τους ὅσο καί στὸν τροῦλλο.

25. Ἡ ἀνακατασκευὴ τό 1778 τοῦ ἄνω μέρους τῆς βορείας στοᾶς μαρτυρεῖ ὅτι τά ρήγματα εἶχαν προκαλέσει καταρρεύσεις ἀπὸ τὸν 18ο ἢ 19ο αἰῶνα. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι τό νότιο σκέλος τῆς στοᾶς ἔχει καταστραφεῖ πλήρως καί ὅτι ἡ ἀρχικὴ κλίμακα πρὸς τά «κατηχούμενα» εἶχε ἀπὸ μακροῦ ἀρχαιοποιηθεῖ καί εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ θόλοι καί τά τόξα τῆς νοτίας στοᾶς εἶχαν ἐπίσης καταρρεύσει κατὰ τὴν ἰδίαν μᾶλλον περιο-

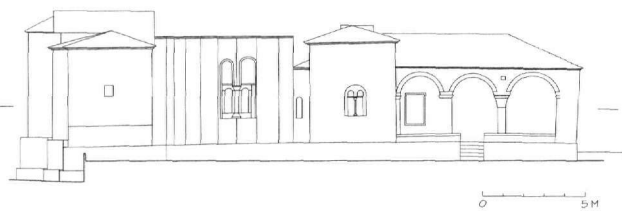

Εικ. 3. Καθολικό μονής Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Κάτοψη καὶ κατὰ μήκος τομή στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση.

ξύλινη στέγη, πάνω ἀπὸ ξύλινους στύλους πού ἀντικατέστησαν τοὺς κίονες, τὸ δὲ νότιο δὲν ὑπάρχει. Γενικῶς ἐξεταζόμενο τὸ καθολικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο, διαστάσεων περίπου 8,60×8,60 μ., μὲ μεγάλους πλάγιους χορούς, τὸ διακεκομμένο εὐρὺ ἱερό Βῆμα, τὰ ἐκατέρωθεν ἀτροφικά καὶ χωρὶς κόγχες παραβήματα καὶ δύο προσπελάσιμα ἀπὸ αὐτά, μέσῳ θολοσκεπῶν διαδρόμων, τετράκογχα τυπικαριὰ (Εἰκ. 3). Τοῦ κυρίως ναοῦ προηγεῖται ἴσου πλάτους διώροφη λιτή, τὴν ὁποία πλαισιώνει ἡ ἀναφερθεῖσα ἤδη κιονοστήρικτη στοὰ σχήματος πῖ, στὰ ἀνατολικά πέρατα τῆς ὁποίας διαμορφώνονται δύο αὐτοδύναμα καὶ τυπολογικῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους παρεκκλήσια. Στὸ βόρειο, τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἔχει μεταγενέστερα²⁶ προστεθεῖ προθάλαμος, εἰς βάρος τῆς στοᾶς, τῆς ὁποίας κατέλαβε τὸ πρῶτο μετακίονιο.

δο. Πιθανότατα καὶ ἡ δυτικὴ στοὰ δὲν σωζόταν τὸ 1851, διαφορετικὰ δὲν ἐρμηνεύεται ἓνα σοβαρὸ λάθος στὴν κάτοψη τοῦ Α. Normand: Ἡ στοὰ ἀπεικονίζεται μὲ ἕξι κίονες, ἐνῶ ἀσφαλῶς εἶχε μόνον τέσσερις. Τὸ λάθος ἐπανέλαβε ὁ Γ. Σωτηρίου στὸ δικό του σχέδιο (Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 357, εἰκ. 7).

26. Πιθανότατα τὸ 1778. Βλ. παραπάνω ὑπόσημ. 5.

Εἰκ. 4. Καθολικὸ μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Σχηματικὴ βορεία πρόσοψη στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση.

Στὸ πάχος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς διαμορφώνεται στενὴ κλίμαξ πρὸς τὰ «κατηχούμενα».

Ἡ λιτὴ στεγαζόταν ἄλλοτε μὲ ἕξι θόλους, δύο σφαιρικές ἀσπίδες κατὰ τὸν ἄξονα καὶ τέσσερα σταυροθόλια²⁷. Εὐτυχῶς σώζονται σήμερα οἱ γενέσεις τῶν θόλων αὐτῶν (Εἰκ. 6) καὶ εἶναι κατὰ προσέγγιση δυνατὴ ἡ ἀναπαράσταση τῆς καλύψεώς της. Οἱ δύο κατὰ τὸν ἄξονα κίονες τῆς λιτῆς, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Mézières, ἦταν μαρμάρινοι μὲ βυζαντινὰ κιονόκρανα²⁸ καὶ βάσεις, ὅλα spolia σὲ δεύτερη χρήση. Σήμερα δὲν σώζεται παρὰ μόνον τὸ ἴχνος τῆς στηρίξεώς τους στὸ δάπεδο.

Ἡ πρόσοψη τῆς λιτῆς διαμορφώνεται μὲ τρία ἀψιδώματα μεταξύ παραστάδων μὲ λοξότμητα ἐπίκρανα καὶ μὲ ἐλαφρῶς χαμηλωμένα τόξα. Στὸ μεσαῖο ἀψιδώμα ἀνοίγεται ἡ κυρία εἴσοδος καὶ στὰ δύο πλάγια ἀφ' ἑνὸς δίλοβα παράθυρα καὶ ἀφ' ἑτέρου κογχάρια στὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἡ κυρία εἴσοδος ἔχει χαμηλωμένα λίθινα τόξα²⁹ στὶς δύο παρεῖες τοῦ τοίχου καὶ ὀριζόντιες ξύλινες δοκοὺς στὸ πάχος του. Πρὸς τὰ ἔξω τὸ τόξο σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς θολίτες μὲ χαρακτηριστικὲς ἐνδιάμεσες ἐγκοπὲς στοὺς ἄρμούς τους καὶ μικρὴ ἀνάκαμψη τοῦ τόξου κατὰ τὸν ἄξονα (Εἰκ. 7α). Τὸ θύρωμα τῆς λιτῆς (Εἰκ. 7β) ὁλοκληρώνεται μὲ μαρμάρινες φαριδιές παραστάδες (ἐλεύθερο ἄνοιγμα 1,48 μ.) καὶ ὑπερκείμενο μαρμάρινο βυζαντινὸ κοσμητὴ σὲ δεύτερη χρήση. Ἀκόμα ψηλότερα ἔχει ἐντοιχισθεῖ ἐνεπίγραφη πλάκα, ἀναμνηστικὴ τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 1932. Τὰ δίλοβα παράθυρα καὶ τὰ κογχάρια ἔχουν πλήρη τόξα. Σχεδὸν ὁλόκληρη ἡ πρόσοψη ἔχει γίνεῖ ἀπὸ τοῦβλα.

27. Σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τόσο τοῦ Normand, ὅσο καὶ τοῦ Σωτηρίου. Δὲν εἶναι σαφές πότε κατέρρευσαν οἱ θόλοι τῆς λιτῆς.

28. Ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 365) σημειώνει ὅτι ἦταν «κυβοειδῆ» μὲ φύλλα ἄκανθας.

29. Τὸ πρὸς τὰ ἔσω τόξο ἀπαρτίζουν ἐννέα ἰσομεγέθεις περιπὸν θολίτες.

Εἰκ. 5. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Ἡ νοτία πλευρά τοῦ καθολικοῦ.

Στό ἐσωτερικό τῆς λιτῆς παραστάδες μέ λοξότμητα ἐπικρανα διαρθρώνουν τοὺς τέσσερις τοίχους, σέ ἀντιστοιχία πρὸς τοὺς κίονες. Τά ἀψιδώματα πού ὀριοθετοῦν ἔχουν πλήρη τόξα. Σέ αὐτά, στόν βόρειο καί στόν νότιο τοίχο ἀνοίγονται ἀφ' ἑνὸς θύρες μέ χαμηλωμένα τόξα πρὸς τὴν περιμετρικὴ στοά καί ἀφ' ἑτέρου μεγάλου βάθους διπλά ἀψιδώματα μέ ψηλὴ ποδιά. Οἱ δύο παραστάδες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς παρουσιάζουν κάποια ἰδιαιτερότητα, γιατί διαμορφώνεται σέ αὐτές ἓνα ὀρθογώνιο πλαίσιο, στό ὁποῖο ἐγγράφεται μικρὴ κόγχη (Εἰκ. 7ε). Ἡ πύλη πρὸς τὸν κυρίως ναὸ ἔχει μορφή ἀνάλογη πρὸς τὴν εἴσοδο τῆς λιτῆς, λίγο μεγαλύτερο τὸ ἀνοιγμα, περίτεχνο βυζαντινὸ κοσμητὴ καί ψηλότερα μικρὸ τυφλὸ ἀψιδώμα, ὅπου κάποτε ὑπῆρχε τοιχογραφία. Χαμηλωμένα τόξα, μαρμάρινα πλαίσια καί ἐπιστέψεις ἔχουν καί οἱ δύο πλάγιες εἵσοδοι πρὸς τὸν κυρίως ναό. Οἱ δύο θύρες πού ἀνοίγονται στὴν στοά (Εἰκ. 7γ, δ) ἔχουν πρὸς τὰ ἔξω μαρμάρινα θυρώματα μέ ὁλόσωμα τεθλασμένα ἀνακαμπτόμενα ψευδοτόξα, παραστάδες, βυζαντινοὺς κοσμητὲς σέ δευτέρη χρήση ὡς ἐπιστέψεις

καί τυφλά τοξύλλια ψηλότερα. Χαμηλωμένο ὁλόσωμο μαρμάρινο ψευδοτόξο πλάτους 56 ἐκ. ἔχει καί ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ λίγο εὐρύτερο κλιμακοστάσιο, στό πάχος τοῦ νοτίου τοίχου.

Ἡ καταστροφή τῶν ἐπιχρισμάτων ἐπιτρέπει νά διαπιστώσουμε στὴν δομὴ τῆς λιτῆς τὴν γενικευμένη χρήση τοῦ βλῶν στὰ τόξα καί τοὺς θόλους³⁰. Στούς τοίχους παρεμβάλλονται καί ἡμιλάξευτοι μικροὶ λίθοι σέ ἀρκετὰ μεγάλο ποσοστό.

Χαρακτηριστικὸ στὴν σταυροειδῆ διάταξη τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι τὸ πλησίασμα τῶν τεσσάρων κίωνων πρὸς τίς γωνίες, μέ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομείωση τοῦ μεγέθους τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων³¹ καί τῶν κεραίων, τὴν διεύρυνση τοῦ τρούλλου καί κατ' ἀντιστοιχία τῶν κογχῶν τῶν χορῶν. Οἱ ὁλόσωμοι κορμοὶ καί οἱ βάσεις τῶν κίωνων σώζονται στίς θέσεις τους, καθὼς καί δύο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, αὐτὰ τῆς ἀριστερᾶ τοῦ εἰσερχομένου πλευρᾶς. Οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς κίονες ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ γκρίζο γρανίτη ὁ τέταρτος (τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας) ἀπὸ προκοννήσιο μάρμαρο³². Προφανῶς

30. Σέ ὅσους ἔχουν διασωθεῖ, πιθανότατα καί σέ ὅσους ἔχουν καταστραφεῖ.

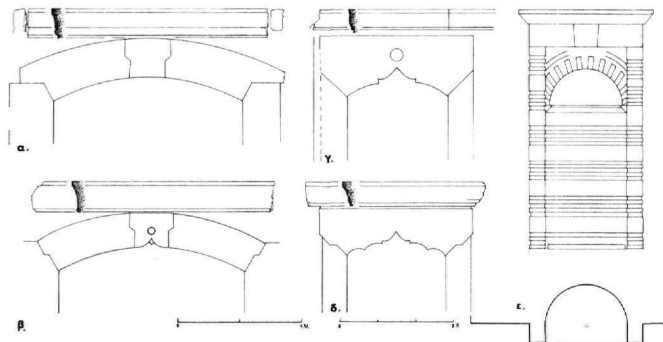
31. Ἡ μορφή τῶν θόλων πού τὰ στέγαζε παραμένει ἀγνωστὴ. Στό

σχέδιο κατόψεως τοῦ Normand δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις.

32. Σέ αὐτόν εἶναι προφανὴ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1868 (θερμικῆς θραύσεις).

Εἰκ. 6. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς λιτῆς. Ἐσωτερική πλευρά.

Εἰκ. 7. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Λεπτομέρειες: α) Τόξο τῆς εἰσόδου στὸν κυρίως ναό. β) Τόξο τῆς εἰσόδου τῆς λιτῆς. γ) Τόξο τῆς βορείας εἰσόδου τῆς λιτῆς. δ) Τόξο τῆς νοτίας εἰσόδου τῆς λιτῆς. ε) Κάτοψη καὶ τομή τῆς παραστάδος μετὰ κογχάριο στήν λιτή.

ὅλα εἶναι spolia σέ δεύτερη χρήση. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό ὅτι ὁ προκοννήσιος κορμός ὑπολειπόταν σέ ὕψος τῶν ἄλλων τριῶν καί, προκειμένου νά ἰσοσταθμίσουν τὰ κιονόκρανα, προσέθεσαν ἓνα χαμηλό βάθρο κάτω ἀπὸ τὴν βάση του. Τὰ τέσσερα κιονόκρανα ἦταν διαφορετικά³³ μεταξύ τους· αὐτὰ πού σώζονται εἶναι τὸ ἓνα παλαιοχριστιανικό κορινθιακὸ καὶ τὸ δεύτερο πτυχωτό, πιθανῶς ἰουστινιάνειο³⁴. Ἐχουν ἐπιθήματα, ἐπίσης spolia, κατὰ πολὺ ὀψιμότερα, πού δίνουν τὸ συνολικὸ ὕψος τῶν κιόνων ἀπὸ τὸ δάπεδο³⁵, περίπου 5,16 μ. Στούς τοίχους, σέ ἀντιστοιχία πρὸς τοὺς κίονες, ὑψώνονται παραστάδες μετὰ λοξότμητα ἐπικράνα. Στὸν δυτικὸ τοῖχο ἔχομε μισὲς καθ' ὕψος «κρεμάμενες» παραστάδες³⁶, εἰς τρόπον ὥστε νά μὴν κλείνονται οἱ πλάγιες θύρες πρὸς τὴν λιτή. Μεγάλα δίλοβα παράθυρα ἀνοίγονται στίς κόγχες τῶν χορῶν (Εἰκ. 8). Ἡ ἰσχυρὴ ὑπερύψωση τῶν τοξυλλίων τους³⁷ ἀσφαλῶς ἔγινε προκειμένου νά ἀποκτήσουν τίς πρέπουσες ψηλές ἀναλογίες, ἀλλὰ καὶ νά ἀξιοποιηθοῦν οἱ ὑπάρχοντες χαμηλοὶ μαρμαρίνοι ἀμφικιονίσκοι. Ἔως τὸ ὕψος τῶν σωζομένων

ξύλινων ἐλκυστήρων, πάνω ἀπὸ τὰ ἀντιθήματα τῶν ἀμφικιονίσκων, διατηροῦν τὰ τοξωτά³⁸ μαρμάρινα πλαίσια τους. Στίς κόγχες τῶν χορῶν τρέχει ὀριζόντιος κοσμήτης ἀπὸ κονίαμα, ὁ ὁποῖος καθ' ὕψος συμπίπτει μετὰ τὰ ἐξωτερικὰ γείσα τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ. Μικρές κόγχες διανοίγονται στὸ βάθος τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων.

Τὸ ἱερό Βῆμα ἀκολουθεῖ τὴν γνωστὴ διάταξη τῶν συνθέτων τετρακιονίων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν, μετὰ καμάρες καὶ ὁμόκεντρη τὴν χάραξη τοῦ μετώπου τῆς κόγχης, ἡ ὁποία ἔχει ἓνα μεγάλο δίλοβο παράθυρο, καθ' ὅλα ὁμοιο³⁹ μετὰ ἐκεῖνα τῶν πλαγίων κογχῶν. Ἡ πρόθεση καὶ τὸ διακονικὸ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἔχουν ἐκφυλισθεῖ σέ θολοσκεπεῖς στενοὺς διαδρόμους, προσιτοὺς μέσφ τοξωτῶν χαμηλῶν θυρῶν τόσο ἀπὸ τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν πλῆθος τοῦ ἱεροῦ Βήματος, φωτίζονται δὲ ἀπὸ μονόλοβα ἀνοίγματα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἀπὸ πλευρᾶς λειτουργίας τὰ παραβήματα δέν χρησιμεύουν παρὰ μόνον γιὰ τὴν πρόσβαση στὰ τυπικαριὰ.

33. Κατὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Mézières. Ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζαντινά μνημεῖα, σ. 365) σημειώνει ὅτι τὰ δύο κιονόκρανα ἦταν κορινθιακοῦ ρυθμοῦ καὶ τὰ δύο «ἀναδιπλούμενα».

34. Φωτογραφία του εἰς Χ. Μπούρας, *Ἀρχιτεκτονική* (ὑπόσημ. 22), σ. 50, εἰκ. 33.

35. Τὸ δάπεδο διατηρεῖ τὴν ἀρχικὴ του στάθμη, ἔχει ὅμως ἀνακατασκευασθεῖ τὸ 1932 σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιγραφή. Προφανῶς τὸ ἀρχικὸ εἶχε πλήρως καταστραφεί ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ καὶ τὴν πτώση τῶν θόλων.

36. Πά τὸν ὁρο βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος *ABMEZ* (1951), σ. 157, σημ. 1, εἰκ. 4.

37. Ἡ ὁποία ξένισε τὸν Mézières (*Mémoire*, σ. 99).

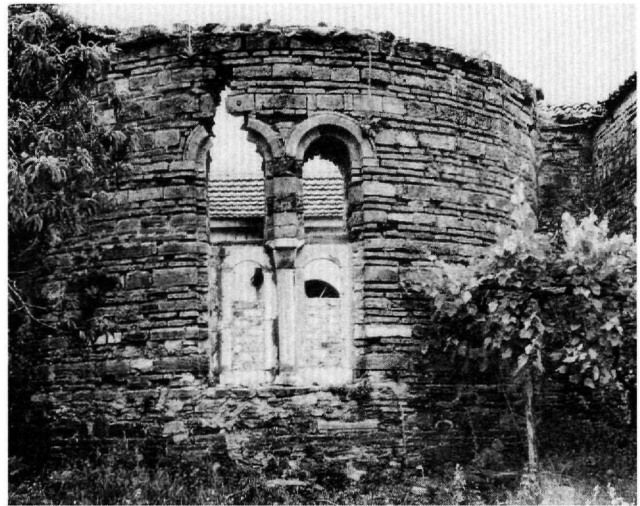
38. Ὁ Γ. Σωτηρίου (Βυζαντινά μνημεῖα, σ. 358) τὰ εἶχε ἐκλάβει ὡς μεταγενέστερα. Καὶ νὰ μὴν ἔχουν χαμηλωμένα τόξα, λειτουργοῦν ὅμως ὡς πλαίσια κινητῶν φύλλων, ὅπως στὸ καθολικὸ τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ σὲ ἄλλα τοῦ Ἀγίου Ὁρους.

39. Σὲ αὐτό, τὰ χαμηλωμένα τοξύλλια τῶν μαρμαρίνων πλασιῶν παρουσιάζουν κατὰ τὸν ἄξονα θλάσεις καὶ ἀνακρίψεις. Γι' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

Τά δύο τυπικαριά διατηρούνται σέ σχεδόν καλή κατάσταση, είναι ὅμοια καί ἴσου περίπου μεγέθους. Ἀπό πλευρᾶς τύπου μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν τετράκογχοι ἐγγεγραμμένοι ναῖσκοι, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς τουλάχιστον κόγχες εἶναι ἀβαθεῖς καί ἡ κάλυψη γίνεται μέ χαμηλωμένο σφαιρικό θόλο (ἀσπίδα), ἡ ὁποία στηρίζεται στά τόξα πού διαφοροποιοῦν τίς κόγχες μεταξύ τους, μέσῳ λοφίων. Ἡ τετάρτη κόγχη, ἡ ἀνατολική, γιά λόγους προφανῶς λειτουργικούς, γίνεται βαθύτερη, σχεδόν ἡμικυκλική σέ κάτοψη καί προβάλλει ἡμιεξγωνική πρὸς τὰ ἔξω. Δίλοβα παράθυρα φωτίζουν τὰ τυπικαριά καί μικρά κογχάρια ἀνοίγονται κατὰ τοὺς ἄξονες τῶν ἀβαθῶν κογχῶν. Τοῖχοι καί θόλοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ τοῦβλα. Οἱ κοσμηῆτες εἶναι ἐπίσης ἀπὸ τοῦβλα ἢ πλακολίθους πού προεξέχουν καί ἀσβεστοκονίαμα.

Ἡ στοά ἔχει πεσσούς στίς γωνίες, παραστάδες στά πρὸς ἀνατολᾶς ἄκρα⁴⁰ καί μικροῦ ὕψους κίονες μέ βυζαντινά κιονόκρανα, ὅλα σε δεύτερη χρήση. Στὴν ἀρχική τους θέση βρίσκονται μόνον οἱ δύο κίονες τῆς βορείας πτέρυγος καί ἀντιστοίχως οἱ ἀσπίδες, οἱ ὁποῖες μέσῳ λοφίων καλύπτουν τὴν στοά. Ἀπὸ τὴν διάταξη τῶν τόξων μετώπου γνωρίζομε ὅτι στὴν δυτική, κυρία ὄψη, ἡ στοά ἔχει τέσσερις κίονες, στὴν νοτία πάλι δύο, καθὼς καί ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχαν πέντε καί δύο ἀσπίδες καλύψεως, ἀντιστοίχως. Κορμοὶ κίωνων πού κείτονται γύρω (ἓνας μάλιστα ἀπὸ ὠραῖο λατυποπαγές μάρμαρο⁴¹) πιθανότατα ἀνήκουν στὴν στοά. Ἀπὸ αὐτὴ γινόταν ἡ προσπέλαση στά γωνιακά παρεκκλήσια. Σήμερα ἡ διάταξη ἔχει ἀλλοιωθεῖ⁴² ἀπὸ ἓναν ἐπιμήκη χαμηλὸ τοῖχο πού φράζει τὴν νοτία εἴσοδο τῆς λιτῆς καί ἀπὸ τὴν νεώτερη κλίμακα πρὸς τὰ ὑπερῶα πού καταλαμβάνει σχεδόν ὅλο τὸ πλάτος τῆς κατεδαφισμένης νοτίας πτέρυγος τῆς στοᾶς.

Ἡ ἔντεχνη προσαρμογὴ τῶν παρεκκλησίων μεταξύ τῆς στοᾶς καί τῶν μεγάλων κογχῶν τοῦ ναοῦ πού προεξέχουν μαρτυρεῖ τὸν ἀπ' ἀρχῆς σχεδιασμὸ τοῦ συνόλου. Τὰ παρεκκλήσια διαφέρουν ὥς πρὸς τὸν τύπο ἀπὸ τὰ τυπικαριά, ὅπως διαφέρουν καί μεταξύ τους. Τὸ βόρειο εἶναι μία ἀπλή τετράπλευρη μικρὴ αἶθουσα, τὴν ὁποία καλύπτει ἀσπίς ἐπὶ λοφίων. Ἔχει διπλά ἀψιδώματα πρὸς τὰ δυτικά καί τὰ ἀνατολικά, κόγχη Ἱεροῦ, δίλοβο

Εἰκ. 8. Καθολικὸ μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Ἡ νοτία κόγχη.

παράθυρο καί μικρά χρηστικά κογχάρια. Τὸ νότιο εἶναι ἓνας μικρὸς τρίκογχος ναὸς μέ ἀβαθεῖς τίς πλάγιες κόγχες, διπλὸ ἀψιδώμα πρὸς τὰ δυτικά καί κάλυψη ἐπίσης μέ ἀσπίδα ἐπὶ λοφίων. Καί ἐδῶ ἔχομε τὸ δίλοβο παράθυρο, καθὼς καί τὰ χρηστικά κογχάρια στὴν βορεία πλευρά.

Ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν ὀγκῶν τοῦ καθολικοῦ ἀκολουθοῦσε μέ συνέπεια τὴν διάρθρωση τῶν ἐσωτερικῶν του χώρων. Τὰ τυπικαριά καί τὰ παρεκκλήσια ἔχουν ἀπλά ὀριζόντια γεῖσα καί χαμηλές τετρακλινεῖς στέγες πάνω ἀπὸ τίς ἀσπίδες (Εἰκ. 9), ἐνῶ τὴν στοά κάλυπτε μονοκλινὴς πού κατέληγε σέ ὀριζόντιο ἐνιαῖο γεῖσο, σέ λίγο χαμηλότερη στάθμη. Οἱ πλάγιοι χοροί, τὸ Ἱερό καί ὁ ὄροφος τῆς λιτῆς εἶχαν ἐπίσης ἐνιαῖο ὀριζόντιο γεῖσο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ διπλὴ ὀδοντωτὴ ταινία. Ψηλότερα διακρίνονταν οἱ δικλινεῖς στέγες, οἱ ὁποῖες κάλυπταν τὰ λοφία καί τίς ἀτροφικές κεραίες τοῦ σταυροῦ, στὴν διασταύρωση τῶν ὁποίων ὑψωνόταν ὁ τροῦλλος (Εἰκ. 1 καί 2).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, τὰ δύο σχέδια τοῦ Normand μᾶς παρέχουν καί ἄλλες πολύτιμες πληροφορίες: α) Ἡ

40. Στὸ ἴδιο παρεκκλήσιο ἡ παραστάδα προβάλλει ὄχι μόνον πρὸς τὸν πρῶτο κίονα, ἀλλὰ καί πρὸς τὰ ἔξω, καί ἔχει λοξότμητο ἐπικράνο. Στὸ βόρειο, σύμφωνα μέ τὸ σχέδιο τοῦ Normand, ἦταν «κρεμαμένη».

41. Ὁ Mézières σημειώνει ἓναν ἀκόμα κορμὸ ἀπὸ verde antico. Βλ. *Mémoire*.

42. Προφανῶς πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν ὑπερῶων, ἴσως τὸ 1868.

Εἰκ. 9. Καθολικό μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Στομίου. Μερική ἀποψη τῆς βορείας πλευρᾶς.

λιτή στόν ὄροφο εἶχε κατά τι μικρότερες ἐξωτερικές διαστάσεις ἀπό τό ἰσόγειο καί αὐτό τήν διαφοροποιῶσε ἀπό τόν ὄγκο τοῦ κυρίως ναοῦ στίς δύο πλάγιες ὀψεις. β) Τό κλιμακοστάσιο, τό ὁποῖο στό ἰσόγειο σχηματίζεται στό πάχος τοῦ τοίχου, παρουσίαζε μικρή προεξοχή στήν στάθμη τοῦ ὀρόφου (ὅπου ὁ τοίχος γινόταν λεπτότερος), ἡ ὁποία στεγαζόταν μέ σχιστόπλακες (Εἰκ. 2). γ) Τό γέισο τῶν τυπικαριῶν καί τῶν παρεκκλησίων ἐπεκτείνεται καί στίς ἐπτάπλευρες μεγάλες ἀψίδες τῶν χορῶν. Ψηλότερα, ἄν καί ὁ τοίχος διατηροῦσε τό πολυγωνικό σέ κάτοψη σχῆμα, γινόταν σημαντικά λεπτότερος καί διαρθρωνόταν μέ διπλά τυφλά ἀψιδώματα· προέκυπτε ἔτσι καί αἰσθητικά ἐλαφρότερος. δ) Ὁ ὄροφος τῆς λιτῆς δέν εἶχε ἀνοίγματα παρά μόνον μικρά κυκλικά στοιχεῖα, ἴσως σκυφία ἢ πινάκια. ε) Ὁ τροῦλλος, μέ σχετικά ψηλές ἀναλογίες, εἶχε στίς δέκα πλευρές του⁴³ διπλά ἀψιδώματα, μεταξύ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν κιονίσκοι. Σέ κάθε πλευρά ἀνοιγόταν μονόλοβο παράθυρο. Τά ἐξωτερικά τόξα κάθε ἀψιδώματος στολίζονταν μέ ὀδοντωτές ταινίες, ψηλότερα δέ ἀπό αὐτά σχηματιζόταν ὀριζόντιο ἑνιαῖο γέισο. Τά παράθυρα διανοίγονταν ἀρκετά χαμηλά, ἔτσι ὥστε τά τοξύλλιά τους νά μή διεισδύουν στό ἡμισφαίριο τοῦ τροῦλλου. Παραμένει ἄγνωστη ἡ ἀκριβής μορφή τῶν γωνιακῶν κιονίσκων του καί τῶν κιονοκράνων τους.

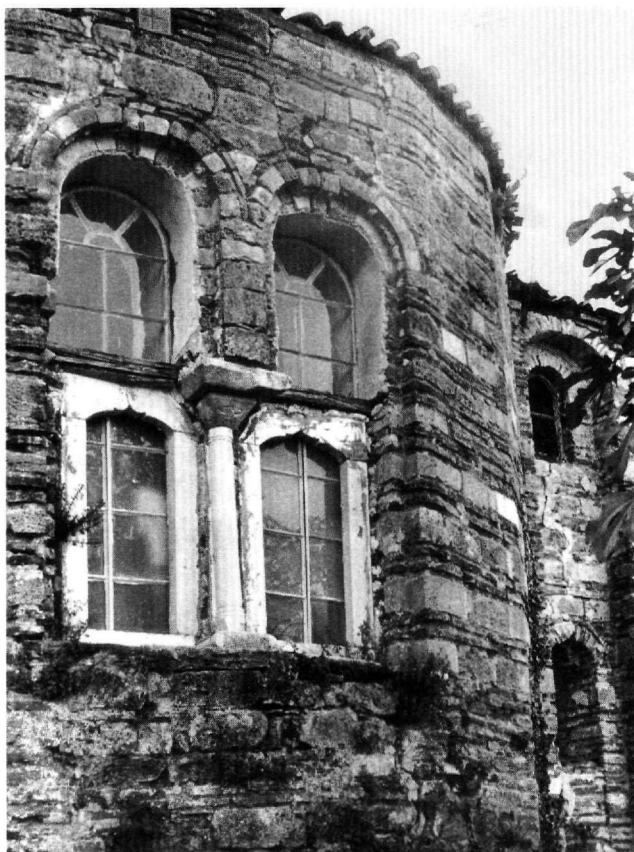
στ) Ὅλες οἱ στέγες, τουλάχιστον κατά τόν 19ο αἰῶνα, καλύπτονταν μέ σχιστόπλακες.

Τό κτίριο βαίνει σέ ψηλή κρηπίδα, ὁρατή στίς τρεῖς πλευρές του, κατασκευασμένη ἀπό ἀργούς λίθους, ἴσως ἐπιχρισμένη ἀρχικῶς.

Τά τοῦβλα καί οἱ πλακοειδεῖς ἡμιλάξευτοι ἢ λαξευμένοι μικροί λίθοι εἶναι τά ὑλικά δομῆς τοίχων καί τόξων (Εἰκ. 10 καί 11). Στήν ἀνατολική ὀψη καί στίς μεγάλες κόγχες τῶν χορῶν εἶναι φανερή ἡ πρόθεση γιά καλύτερη ἐμφάνιση μέ συνεχεῖς δόμους ἀπό ὀρθογωνισμένους λίθους καί τήν παρεμβολή δύο ἢ τριῶν σειρῶν ἀπό ὀριζόντια τοῦβλα. Νεωτερικά ἀρμολογήματα καί τμηματικές ἀνακατασκευές (·) ἔχουν ἀλλοιώσει τήν καλή ἐμφάνιση τῆς τοιχοποιίας σέ διάφορες θέσεις, ὅπως στό βορειοδυτικό παρεκκλήσιο. Ὅλα τά τόξα εἶναι ἡμικυκλικά, κατασκευασμένα ἀπό τοῦβλα, μέ ἐξαίρεση ἐκεῖνα τῶν διλόβων παραθύρων τῶν πλαγίων κογχῶν, τά ὁποῖα ἔχουν γίνει ἀπό μικροῦς λαξευτούς θολίτες. Μεταξύ τῶν κογχῶν στήν ἀνατολική ὀψη σχηματίζονται ἀψιδώματα πού ἀντιστοιχοῦν στά ἀτροφικά παραβήματα (Εἰκ. 11). Ἔχουν πολύ ραδινές ἀναλογίες καί περιλαμβάνουν μονόλοβα παράθυρα σέ δύο στάθμες. Τά δίλοβα παράθυρα τῆς λιτῆς, τῶν τυπικαριῶν καί τῶν παρεκκλησιῶν ἔχουν χαμηλές ἀναλογίες, ἡμικυκλικά τά τόξα, πάντοτε ἀπό τοῦβλα, καί μαρμάρινους ἀμφικιονίσκους μέ παράταιρα ἐπιθήματα καί βάσεις, ὅλα σέ δεύτερη χρήση.

Ἡ σχεδιαστική ἀναπαράσταση τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 12, 13 καί 14) δέν στερεῖται δυσκολιῶν. Εἶναι ἀσφαλῆς γιά τό ἰσόγειο τῆς λιτῆς καί γιά τόν κυρίως ναό ἕως τό ὕψος τοῦ πρώτου κοσμήτη: Ἀπό τόν κάτω κοσμήτη –συμπεριλαμβανόμενο– ἕως τήν διπλή ὀδοντωτή ταινία τοῦ γείσου τῶν μεγάλων κογχῶν τό ὕψος ἦταν περίπου 4,20 μ. Μέ τήν συνήθη κλίση τῶν στεγῶν καί δεδομένης τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν τῶν χορῶν, ὑπολογίζεται ὅτι τό κλειδί τῶν τόξων μετώπου τους ἦταν μεταξύ 10,45 καί 10,65 μ. ἀπό τό ἔδαφος. Στήν δεύτερη αὐτή ζώνη, τό ὕψος τῆς ὁποίας στό ἐσωτερικό δέν ὀρίζεται μέ ἀκρίβεια, ἀνοίγονταν ἐξωτερικῶς στίς κόγχες διπλά ἀψιδώματα καί τρία μονόλοβα, στενά μᾶλλον, παράθυρα. Πά τόν τροῦλλο ὁδηγός μας εἶναι πάλι τά σχέδια τοῦ Normand. Θα πρέπει νά εἶχε τήν στεφάνη τοῦ ἡμισφαιρίου σέ ὕψος 15,60 μ. περίπου καί το κλειδί του στά 21 μ. περίπου ἀπό τό ἔδαφος. Τό δεκάπλευρο σχῆμα του δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα: σέ ποιόν ἀπό τούς δύο κυρί-

43. Mézières, *Mémoire*.

Εἰκ. 10. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Μερική ἀποψη τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ.

ους ἄξονες τοῦ μνημείου ὁ τρούλλος συνέπιπτε μέ παράθυρο καί σέ ποιόν μέ ἡμικιονίσκο⁴⁴.

Ἡ στοά διατηρεῖ τά τόξα μετώπου στήν πρόσοψη τῆς λιτῆς. Τό τόξο τοῦ μεσαίου τμήματος, πού ἀντιστοιχεῖ στήν εἴσοδο, εἶναι ἀρκετά ψηλότερο ἀπό τά δύο ἐκατέρωθεν. Στήν ἀναπαράσταση (Εἰκ. 12) ἡ μορφή τοῦ σφαιρικοῦ θόλου εἶναι τελείως ὑποθετική σέ σχέση πρός τά τόξα μετώπου, καθώς καί ἡ μορφή τῶν κίωνων πού ὑποστήριζαν τό δυτικό τμήμα τῆς στοᾶς. Σχεδιάσθηκαν ὅμοιοι μέ τούς κίονες τοῦ βορείου, ἐνῶ στό ἄξονικό τόξο δόθηκε ἡ ἀνάλογη ὑπερύψωση.

44. Τό ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ τρούλλου στό σχέδιο τοῦ Α. Normand ἀσφαλῶς εἶναι μεταγενέστερο, ἀποτέλεσμα ἐπισκευῆς ὅταν κάποτε τά μολυβδόφυλλα τῆς καλύψεως ἀντικαταστάθηκαν ἀπό σχιστολιθικές πλάκες. Τά ὀδοντωτά τόξα, τά ὁποῖα ὀριοθετοῦν πρός τά πάνω ὅρια τῶν ἀψιδωμάτων τοῦ τρούλλου, ἀποτελοῦν σοβαρή

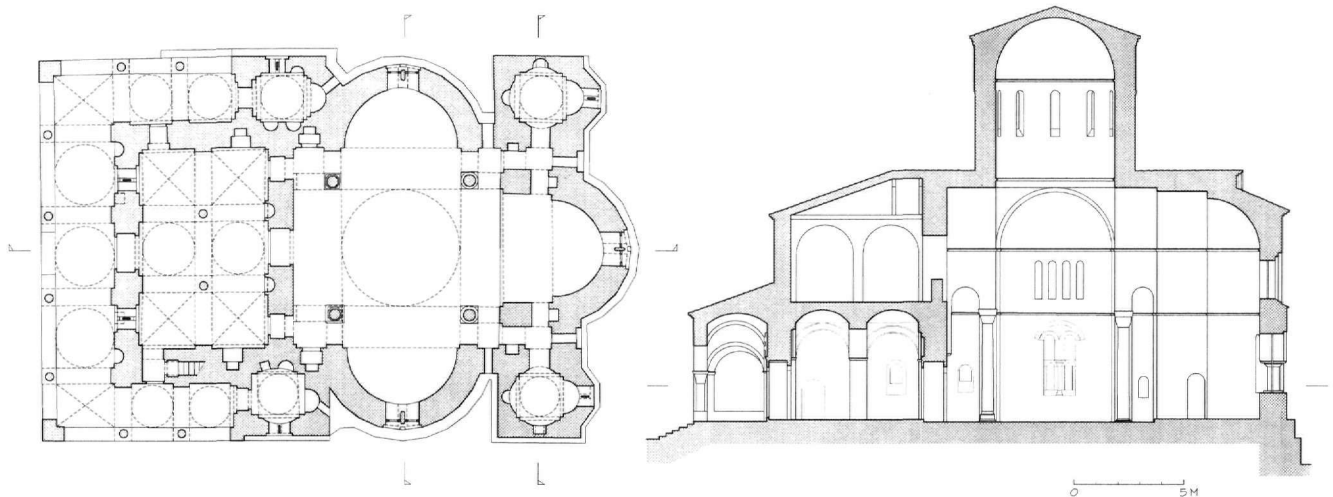
Εἰκ. 11. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Ἡ κόγχη τοῦ νοτίου τυπικαριοῦ καί τό ἀψίδωμα τοῦ διακονικοῦ.

Ἀπό τά σχέδια τοῦ Normand φαίνεται ὅτι μιᾷ ἐνιαίᾳ τρικλινῆς στέγη σκέπαζε τά ὑπερώα τοῦ νάρθηκος, ἡ μείωση τοῦ πάχους τῶν τοίχων τῶν ὁποίων βεβαιώνει ὅτι ἦταν ξυλόστεγα. Σέ πλάτος 9 καί πλέον μέτρων ἡ στέγη δύσκολα θά σχηματιζόταν ἀπό ξύλινα ζευκτά. Ἡ ὑπαρξη παραστάδων στόν ἀνατολικό τους τοῖχο πιθανότατα προϋποθέτει ἐγκάρσια τόξα καί ἀσφαλῶς τήν ὑπαρξη ἐνός ἐνδιαμέσου στηρίγματος. Ἔτσι προκύπτει ἡ ἀναπαράσταση μιᾶς σύνθετης διατάξεως μέ ἀμειβόντες, δύο ἴσως ὀρθοστάτες οἱ ὁποῖοι τούς ὑποστήριζαν, καί δύο διπλά ἐλεύθερα τόξα, τά ὁποῖα μέσῳ μηκίδος (;) ἔφεραν τούς ὀρθοστάτες. Εἶναι ἄγνωστο ἂν μεταξύ τῶν ὑπερώων καί τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε ἀνοιγμα, καί ποιά ἦταν ἡ μορφή του. Παράθυρα δέν φαίνεται νά ὑπῆρχαν (Εἰκ. 1 καί 2).

Τό καθολικό τῆς μονῆς Στομίου ἔχει σέ πληρότητα τά στοιχεῖα τοῦ λεγομένου ἁγιορειτικοῦ τύπου: Εἶναι σύνθετος τετρακίονιος μέ μεγάλους κυκλικούς χορούς⁴⁵, εὐρύχωρη δικιόνια καί διώροφη λιτή, τέσσερα αὐτοτελῆ προσκίσματα καί στοά στήν πρόσοψη. Ἀκολουθεῖ ἔτσι τά καθολικά τοῦ λεγομένου Προφήτη Ἡλίου τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου τοῦ

ἐνδειξῇ ὅτι αὐτός εἶχε ἀρχικῶς κυματιστό γεῖσο.

45. Πά τόν ὄρο «χορός» βλ. Π. Μυλωνᾶς, Ὁ ἀρχιτεκτονικός ὁρος «χορός» πρὶν καί μετὰ τόν ἅγιο Ἀθανάσιο τόν Ἀθωνίτη, *Τέταρτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*. Πρόγραμμα καί περὶλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 39-40.

Εἰκ. 12. Καθολικό μονῆς Ἁγίου Δημητρίου Στομίον. Κάτοψη καὶ κατά μήκος τομή σέ ἀποκατάσταση.

Ἁγίου Ὁρους, τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύουν τὴν τελευταία φάση ἐξελίξεως τοῦ τύπου⁴⁶. Τὴν γενικὴ διάταξη υἱοθέτησαν παραλλάσσοντας ὡς πρὸς τὰ μεγέθη καὶ τὴν θέση τῶν προσκτισμάτων πολλά ἄλλα μεταβυζαντινά καθολικά τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῆς Θεσσαλίας, πρᾶγμα πού διέκρινε ἤδη ὁ Γ. Σωτηρίου⁴⁷ καὶ μεθοδικά τεκμηρίωσε ὁ Π. Μυλωνᾶς⁴⁸. Ὁ λεγόμενος Προφήτης Ἡλίας Θεσσαλονίκης κάνει βέβαιο ὅτι ἡ συνθετικῶς ὠρμη αὐτὴ διάταξη εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰῶνος⁴⁹.

Ἡ προσέγγιση τῶν τεσσάρων κόνων πρὸς τίς γωνίες τοῦ κυρίως ναοῦ, μέ ἀποτέλεσμα τὴν διεύρυνση του κεντρικοῦ του χώρου, εἶναι τυπολογικὸ γνῶρισμα τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἀμέσου ἐπιρροῆς της· ὄχι τῆς Ἑλλάδος. Σχετικὲς περιπτώσεις στὸ Ἅγιον Ὄρος, στίς ἀρχές τῆς ἐξελίξεως τοῦ τύπου, εἶναι τῶν μονῶν Βατοπεδίου καὶ Ἰβήρων, ὅπου ὁ λόγος τῆς

διαμέτρου τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εὖρος τοῦ ναοῦ εἶναι περίπου 1:2. Στὸ ὑπὸ ἐξέταση καθολικὸ φθάνει τὸ 1:1,66. Μερικὲς ἄλλες ἀκραῖες περιπτώσεις εἶχε ἐπισημάνει ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος⁵⁰. Τὸ πολυγωνικὸ ἐξωτερικῶς σχῆμα τῶν κογχῶν εἶναι ἐπίσης κωνσταντινουπολιτικὸ τυπολογικὸ ἰδίωμα⁵¹.

Παραμένει ἄγνωστο πότε χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ ὅρος λιτή γιὰ ἓνα συγκεκριμένο χωρὸ, ἂν καὶ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν χωριστὴ στέγαση τῶν ἀπλῶν ἀκολουθιῶν ἢ τῶν λιτανειῶν ἔξω ἀπὸ τὸν κυρίως ναό⁵² φαίνεται ὅτι προηγήθηκε. Στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα τὸν χωρὸ πού ἐξυπηρετοῦσε χωριστὲς χρήσεις πιθανόν νὰ ἀποκαλοῦσαν «δεύτερο ναό»⁵³. Ἀπὸ κτιριολογικῆς πλευρᾶς δὲν διέφερε ἀπὸ ἓνα νάρθηκα. Στὰ μεγάλα μοναστήρια, στὰ ὁποῖα ἔπρεπε ἐδῶ νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ μοναχοί, ἡ ἀνάγκη ὁδήγησε σὲ περισσότερο εὐρύχωρες αἰθουσες μέ ἐσωτερικὰ στηρίγματα δύο ἢ

46. Π. Μυλωνᾶς, Τὰ καθολικά τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ Θεσσαλονίκης καὶ Κουτλουμουσίου Ἁγίου Ὁρους, *Ἑνὰτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1989, σ. 58-60. P. Mylonas, *Le catholicon de Kutlumuş*, *CahArch* 42 (1994), σ. 75 κ.ἑ. Προσφάτως προτάθηκε ἀναχρονολόγησι τοῦ καθολικοῦ στὴν ὀκταετία 1370-1378 (Π. Φουντάς, *Ἡ χρονολόγησι τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου*, *Μακεδονικά* ΛΒ' (2001), σ. 443-482).

47. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα, σ. 360-363.

48. Mylonas, ὁ.π.

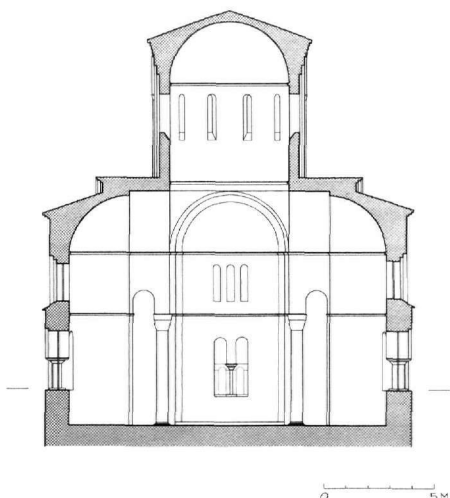
49. P. Vocotopoulos, *Church Architecture in Thessaloniki in the 14th*

Century. Remarks on the Typology, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIV siècle*, Βελιγράδι 1987, σ. 107-166, κυρίως σ. 111 καὶ 114.

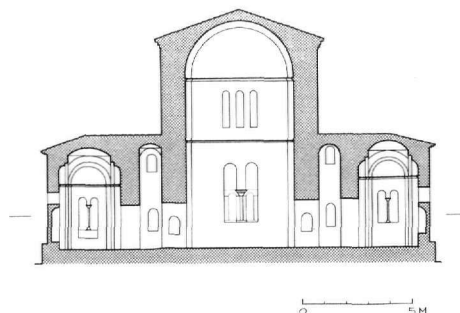
50. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, *ABME* ΙΑ' (1969), σ. 108, σημ. 1.

51. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 182 κ.ἑ.

52. Βλ. Du Cange, *Glossarium* (ὑποσημ. 6), σ. 817. Κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης: *λιτανεία ἐστὶ παράκλησις... δι' ὁργὴν ἐπιφερομένη καὶ χάριν εὐχαριστίας... Τὸ σὺν ἔξωθεν ἡμᾶς τοῦ ναοῦ γίνεσθαι τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Παραδείσου δηλοῖ... Τὸ ODB ἀγνοεῖ τὴν λέξιν λιτή ὡς ἀρχιτεκτονικὸ ὄρο.*

Εἰκ. 13. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Κατά πλάτος τομή στόν ἄξονα τοῦ τρούλλου σέ ἀποκατάσταση.

Εἰκ. 14. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Κατά πλάτος τομή στή τυπικαριά σέ ἀποκατάσταση.

τέσσερις κίονες. Ἡ τακτική αὐτή γενικεύθηκε ἀργότερα μέ ἄλλοτε ἀπ' ἀρχῆς κτισμένες λιτές καί ἄλλοτε μέ προσθήκες. Καί οἱ δύο τύποι, δικιόνιος καί τετρακίονιος, δημιουργήθηκαν στόν ἑλλαδικό χῶρο μέ γνωστά παραδείγματα ἀφ' ἑνός τήν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά⁵⁴ καί ἀφ' ἑτέρου τά καθολικά τῶν μονῶν Σαγματᾶ⁵⁵ καί Βαρνάκοβας⁵⁶. Μέ τήν τετρακίονιο κάτοψη διαδίδεται ἀργότερα ἢ λιτή, μέσῳ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, στήν Θεσσαλονίκη⁵⁷ καί ἀπό ἐκεῖ στήν Σερβία⁵⁸. Ἡ καταγωγή τῆς λιτῆς ἀπό τήν Πρωτεύουσα δέν τεκμηριώνεται⁵⁹. Ἐν πάσῃ περιπτώσει στό ἐξεταζόμενο καθολικό ἔχομε μιά λειτουργική βελτίωση τῆς λιτῆς, τίς μικρές κόγχες ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου πρὸς τόν κυρίως ναό (Εἰκ. 7ε).

Μέ τό νόημα τῆς μεταθέσεως τῶν χρήσεων τοῦ ναοῦ ἔξω ἀπό αὐτόν, διαμορφώθηκε, κάπως ἀδέξια⁶⁰, ἕνα ἀνάλογο πρὸς τό Ἱερό σχῆμα στόν ἀνατολικό τοῖχο τῆς λιτῆς. Στήν μονή Βλαττάδων⁶¹ καί στήν Ἁγία Αἰκατερίνη⁶² Θεσσαλονίκης ἤδη ἀπό τήν παλαιολόγειο περίοδο τό ξαναβρίσκομε, καθώς καί στή μεταβυζαντινά καθολικά τῶν μονῶν Ἀντινίσσας⁶³ καί Μεταμορφώσεως Μετεώρων⁶⁴.

Δέν εἶναι μέ βεβαιότητα γνωστό σέ τί χρησίμευε ὁ ὄροφος τῆς λιτῆς πού ἔχουν ὀρισμένα καθολικά μονῶν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ ὀψιμη ἐποχή καί τό ἄβατο πού ἴσχυε σέ αὐτές ἀποκλείουν χρήσεις τῶν ὀρόφων ὡς κατοικημένων καί ὡς γυναικωνιτῶν. Ἡ ἀπουσία παρα-

53. Πρόκειται γιά τήν ἐπέκταση τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ 1148, βλ. Χ. Μπούρας, Οἱ παλαιότερες οἰκοδομικές φάσεις τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης*, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1995, σ. 47.

54. Π. Μυλωνάς, Ἀρμενικά Γκαβίτ καί βυζαντινές λιτές, *Ἀρχαιολογία*, τχ. 32 (1989), σ. 52-68. P. Mylonas, Gavits arméniens et litae byzantines, *CahArch* 38 (1990), σ. 99.

55. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονή τοῦ Σαγματᾶ, *ABME Z'* (1951), σ. 86, σημ. 2.

56. Μπούρας, ὁ.π. (ὑπόσημ. 53).

57. Στόν λεγόμενο Προφήτη Ἥλία, μέ τέσσερις κίονες.

58. Στά καθολικά τῶν μονῶν Žiža, Dečani καί Ressava.

59. Κατά τόν Π. Βοκοτόπουλο (Church architecture (ὑπόσημ. 49), σ. 113), παρὰ τό ὅτι δέν ὑπάρχει παράδειγμα λιτῆς στήν Πόλη, τά πρόωπα τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά καί τῆς Preslava (πού

ἔχουν σαφῶς σχέση μέ τήν Πρωτεύουσα) τήν προσγράφουν ἐκεῖ. Ἡ Παναγία ὅμως ἔχει καί ἄλλα γνωρίσματα, ἄσχετα πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ὁ χῶρος μπροστά ἀπό τόν ναό τῆς Preslava ἔχει προβληματική ἀναπαράσταση.

60. Τό ἀνοιγμα κόγχης ἐπὶ παραστάδος αἰσθητικῶς καταστρέφει τό νόημά της ὡς φέροντος στοιχείου. Κάτι ἀνάλογο ἀπαντᾷ στόν Ἀλειτούργητο Μεσημβρίας, βλ. Κρ. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974, εἰκ. 174-176.

61. Κ. Θεοχαρίδου-Τσαπραλή, *Ἡ ἀναστήλωση τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν μνημείων στή Θεσσαλονίκη*, Ἀθήνα 1985, σ. 85, εἰκ. 69.

62. Sl. Ćurčić, *Gračanica*, Penn. University Park 1979, πίν. 107.

63. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁθρουσ μονή τῆς Ἀντινίσσης, *ΕΕΒΣ Ζ'* (1930), σ. 370, εἰκ. 2.

64. Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), σ. 395, εἰκ. 13.

θύρων, όπως στήν εξεταζόμενη περίπτωση, αποτελεί ένδειξη ότι οι χρήσεις ήταν δευτερεύουσες. Η κάλυψη διέφερε επίσης και γινόταν άλλοτε με ξύλινη στέγη (μονή Σουρβιάς⁶⁵ και Δούσικου⁶⁶), άλλοτε με καμάρες (μονή Ἀγίας Τριάδος στο Ζουπάνι⁶⁷, Ἀγίας Παρασκευῆς Νεραϊδοχωρίου⁶⁸, μονή τῆς Πέτρας⁶⁹), άλλοτε με ἀσπίδες (μονή Μεταμορφώσεως⁷⁰ και Ἀγίου Χαραλάμπους⁷¹ στη μονή Ἀγίου Στεφάνου Μετεώρων) και άλλοτε με τρουλλίσκους πάνω από παρεκκλήσια (καθολικό μονῆς Φλαμουρίου⁷²). Τέλος, στο καθολικό τῆς μονῆς Βαρυλάμ Μετεώρων ὁ ὄροφος τῆς λιτῆς εἶναι ἕνας πλήρης σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος τρουλλαῖος ναός⁷³. Τό ἐνιαῖο περιμετρικό γέισο στὸν ὄροφο τῆς λιτῆς τοῦ ἐξεταζομένου καθολικοῦ εἶναι μία ἀκόμα ένδειξη ὅτι καὶ ἐδῶ εἶχαμε κάλυψη με ἐνιαῖα τρικλινῆ στέγη.

Τὰ τυπικαριὰ εἶναι κατὰ τὸν Γ. Σωτηρίου «κυκλικά προσαρτήματα τοῦ Ἱεροῦ κατὰ μίμῃσιν ἴσως τῶν ναῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως»⁷⁴. Ἡ ὀνομασία ἔχει ἀγιορειτική τὴν καταγωγή⁷⁵, ἡ χρῆση τους ὅμως εἶναι κάπως ἀόριστη. Σχετίζονται με βασιλικές ταφές⁷⁶, με τὴν στέγαση ἁγίων λειψάνων⁷⁷, περιεῖχαν ἐκκλησιαστικά βιβλία⁷⁸, ἦταν ἡ θέση κάποιου «τυπικάρη»⁷⁹ ἢ χρησίμευαν ὡς παραβήματα (πρόθεση καὶ διακονικό), ὅπως πι-

θανότατα⁸⁰ ἦταν καὶ ἡ περίπτωση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Στομίου. Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τὰ τυπικαριὰ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὰ ἄλλα μονόχωρα κτίσματα με «συνεπτυγμένο» τὸν τρουλλο⁸¹ με τὸ σχῆμα τους, τοῦ ὁποῖου ἡ γενικὴ ἐσωτερικὴ χάραξη πλησιάζει τὸν κύκλο (Εἰκ. 3, 12 καὶ 15), παρὰ τὸ ὅτι οὐσιαστικῶς εἶναι τετράκογχα. Αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται με τὴν διαμόρφωση ἀβαθῶν τῶν τριῶν τουλάχιστον κογχῶν⁸², στὰ τόξα μετώπου τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ τρουλλος ἢ τὸ ἡμισφαίριο ἢ ἡ χαμηλωμένη ἀσπίς ἐπὶ λοφίων. Ἡ ἰδιτυπία αὐτὴ ἔχει προφανῶς τὴν ἀφετηρία της σὲ παραβήματα ἐκκλησιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁸³ (ὅπου εἶναι προφανὴς ἡ ἀνάμνηση τῶν ἀρχαίων τρικόνχων ἢ ἡ ἀνάγκη γιὰ περισσότερο ἀνετο χῶρο), ἐμφανίζεται ὅμως κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα στήν Θεσσαλονίκη με τὴν ἐγγραφή τοῦ τετρακόγχου σὲ ὀρθογώνιο, ἀφ' ἐνός στὸν ναῖσκο τοῦ Σωτήρος⁸⁴ καὶ ἀφ' ἑτέρου στὰ τυπικαριὰ τοῦ λεγομένου Προφήτη Ἡλίας⁸⁵. Σὲ ὀψιμότερα παραδείγματα τοῦ Ἀγίου Ὁρους παρουσιάζεται ἐξωτερικῶς καὶ τὸ πολυγωνικό⁸⁶ ἢ τὸ ἀκανόνιστο⁸⁷ περίγραμμα. Σὲ τρία παραδείγματα⁸⁸ δὲν ὑπάρχει σαφὴς διαφοροποίηση με ταξὺ παραβημάτων καὶ τυπικαριῶν. Τὰ αὐτοδύναμα τυπικαριὰ παίρνουν τὴν γνωστὴ ἀπλούστερη μορφή

65. Ἱ. Κίζης, Ἡ μονὴ Σουρβιάς στο Πήλιο, *Ἐκκλησίαις*, III, Ἀθήνα 1989, σ. 161-162, εἰκ. 13, 14.

66. Σ. Βογιατζῆς, *Συμβολὴ στήν ἱστορία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2000, σ. 37, πίν. 5, 7, 8.

67. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, Τὸ καθολικό τῆς Ἀγίας Τριάδας στο Ζουπάνι, *Ἐκκλησίαις*, I, Ἀθήνα 1979, σ. 68-70.

68. Ἀ. Πασαλῆ, Ἀγία Παρασκευὴ Νεραϊδοχωρίου (ὑπόσημ. 22), σ. 190-192, εἰκ. 2, 4, 7, 8.

69. Π. Μυλωνᾶς, Ἡ μονὴ Πέτρας στήν Νότια Πίνδο, *Ἐκκλησίαις*, II, Ἀθήνα 1982, σ. 123-125, εἰκ. 6, 8, 9, 12.

70. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 64), σ. 395, εἰκ. 13.

71. Ὁ.π., σ. 402, εἰκ. 19.

72. Κίζης, Μονὴ Φλαμουρίου (ὑπόσημ. 22), σ. 155, 156, εἰκ. 8, 10, 11.

73. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 64), σ. 399, εἰκ. 16.

74. Ὁ.π., σ. 360.

75. Γ. Σωτ(ηρίου), *Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη*, Α', σ. 435, λ. Ἀθως, καθολικά τῶν μονῶν.

76. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 64), σ. 360.

77. Ὅπως τὸ κυκλικὸ πρόσκτισμα τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν στήν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Α. Weyl-Carr, λ. Σορός, *ODB*, σ. 1929.

78. Κατὰ τὸν Γ. Σωτηρίου, βλ. *Λεξικὸν Ἑλευθερουδάκη*, ὅ.π.

79. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικὸ νέας ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, σ. 1837.

80. Ἡ εἰκονογραφία στῆς ὄψιμες τοιχογραφίες τους μαρτυρεῖ ὅτι δὲν ἦταν ταφικά παρεκκλήσια ἢ ἀφιερωμένα εἰς μνήμην ἁγίου.

81. Χ. Μπούρας, Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρουλλῶν σὲ μονοκλίτους ναοὺς, *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανὸλη Χατζηδάκη*, 2, Ἀθήνα 1992, σ. 407-415.

82. Ἡ βάθυνση γίνεται στο πάχος τοῦ τοίχου καὶ κάθε κόγχη ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐπίκεντρο γωνία περίπου 90°. Ἡ σχέση τῶν διαμέτρων τοῦ τρουλλοῦ ἢ τῆς ἀσπίδος πρὸς τὴν διάμετρο τῆς γενικῆς χαράξεως εἶναι περίπου 1:2.

83. Ὅπως λ.χ. τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν Λιβός, Μυρελαίου καὶ Παντεπόππου.

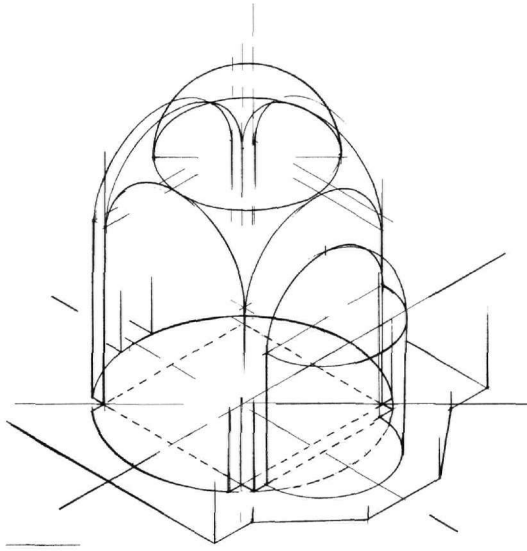
84. Νέα ἀκριβὴ κάτοψη τοῦ ναῖσκου βλ. εἰς Θεοχαρίδου-Τσαπραλῆ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 61), σ. 92, εἰκ. 77.

85. Ἡ δραστὴ ἀνακατασκευὴ μεγάλων τμημάτων τοῦ ναοῦ (1956-1961) ἀλλοίωσε καὶ τὰ τυπικαριὰ. Ἀποτύπωση τῶν ἀσφαλῶς βυζαντινῶν τοίχων τους βλ. Θεοχαρίδου-Τσαπραλῆ, ὅ.π. (ὑπόσημ. 61), σχέδιο εἰκ. 33, σ. 44.

86. Μονὴ Κουτλουμουσίου (Mylonas, *Le catholikon de Kutlumus* (ὑπόσημ. 46), σ. 75 κ.ε. καὶ μονὴ Σηροποτάμου, τὸ κατεδαφισθὲν τὸ 1762 παλαιὸ καθολικό (Μ. Πολυβίου, *Τὸ καθολικό τῆς μονῆς Σηροποτάμου*, Ἀθήνα 1999, σ. 21, πίν. 2, σκαρίφημα τοῦ Β. Barskij, τοῦ 1744).

87. Μονὴ Διονυσίου (Mylonas, *Le catholikon de Kutlumus* (ὑπόσημ. 46), εἰκ. 15a), μονὴ Παντοκράτορος (ὅ.π., εἰκ. 15b) καὶ μονὴ Ἀγάθωνος (Σωτηρίου, Μοναὶ Μετεώρων (ὑπόσημ. 64), σ. 361, εἰκ. 10).

88. Μονὴ Ἀγίου Παύλου (Mylonas, *Le catholikon de Kutlumus*, εἰκ. 15c), μονὴ Γαλατάκη (ὅ.π., εἰκ. 16.4) καὶ Φλαμουρίου (Κίζης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 22), σ. 153-155, εἰκ. 7, 8).

Εἰκ. 15. Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου. Σχηματική ἀπεικόνιση ἑνός ἀπό τὰ τυπικαριὰ.

παρεκκλησίων στήν μονή Ἀγίου Διονυσίου στόν Ὀλυμπο⁸⁹ καί στήν μονή Ἀντινόσας⁹⁰. Ὡς πρὸς τήν κάλυψή τους τέλος, ἡ ὑπερύψωση τρουλλίσκων εἶχε προφανῶς σκοπό νά πλουτίσει τό εἰκαστικό ἐνδιαφέρον τῶν καθολικῶν, ἀνεξαρτήτως τοῦ τύπου⁹¹ τῶν τυπικαριῶν.

Τά δύο μονόχωρα παρεκκλήσια ἐκατέρωθεν τῆς λιτῆς τυπολογικῶς ἐξεταζόμενα ἔχουν μικρότερο ἐνδιαφέρον (Εἰκ. 3 καί 12). Τό νοτιοδυτικό διευρύνεται δεξιά καί ἀριστερά μέ ἀβαθεῖς κόγχες, γεγονός πού μαρτυρεῖ κάποια μίμηση τῶν τυπικαριῶν. Τό βορειοδυτικό διατηρεῖ

τό τετράγωνο σχῆμα στηρίξεως τοῦ θόλου καί ἐλαφρῶς ἐπιμηκύνεται μέ διπλά ἀψιδώματα πρὸς τὰ ἀνατολικά καί τὰ δυτικά. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐδῶ ἡ ἐξωτερική διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς κόγχης· ὁ τρόπος πού συνδέεται μέ τήν μεγάλη κόγχη τοῦ βορείου χοροῦ.

Οἱ ἐξωτερικές κιονοστήρικτες, χωρὶς ὄροφο στοές, πού συνέχονται μέ πλευρικά παρεκκλήσια, εἶναι στοιχεῖα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, γνωστά ἀπό τόν Μυστρά⁹² καί τήν Θεσσαλονίκη⁹³. Ὁ ὀργανικός τρόπος πού πλαισιώνουν τήν λιτή στήν περίπτωσή μας ἀσφαλῶς ἔχει ἀμεση σχέση μέ τόν Προφήτη Ἡλία τῆς Θεσσαλονίκης⁹⁴ καί μαρτυρεῖ καί στά δύο μνημεῖα συγκροτημένο ἀρχικό σχεδιασμό τοῦ συνόλου καί ὄχι δυναμική ἀνάπτυξη χωριστῶν στοῶν, ὅπως στοῦς ναοῦς τοῦ Μυστρά.

Οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἀφ' ἑνός ἀνήκουν στήν βυζαντινὴ παράδοση καί ἀφ' ἑτέρου στήν ὀθωμανικὴ «κλασική» ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ 16ου αἰῶνος.

Ἡ συντηρητικὴ μίμηση τῶν προτύπων τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων τῆς Θεσσαλονίκης ἢ γενικότερα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου ἐντάσσει τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο στήν μεταβυζαντινὴ ναοδομία μέ τήν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Τά μορφικά στοιχεῖα πού πιστοποιοῦν τήν συνέχεια εἶναι: α) Οἱ πολυγωνικὲς ἐξωτερικὲς κόγχες⁹⁵. β) Τά ἀψιδώματα τόσο στήν ἄνω ζώνη τῶν κογχῶν⁹⁶ ὅσο καί στήν ἀνατολικὴ ὄψη. γ) Ὁ πολυγωνικός –δεκάγωνος–⁹⁷ ραδινὸς τρουῦλλος μέ τό κυματιστὸ γέισο καί τοὺς κιονίσκους στὶς γωνίες⁹⁸. δ) Ἡ διάρθρωση τῶν στεγῶν. ε) Τά δίλοβα παράθυρα τόσο τὰ ἀπλά ὅσο καί

89. Χ. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, Τό καθολικό τῆς μονῆς Διονυσίου στόν Ὀλυμπο, *Ἐκκλησίαι*, III, Ἀθήνα 1989, σ. 119, εἰκ. 16.

90. Ὁρλάνδος, ὁ.π. (ὑποσημ. 63). Καθολικό μονῆς Ἀγίου Δημητρίου Στομίου.

91. Τρουλλίσκους εἶχαν τὰ τυπικαριὰ τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ξηροποτάμου πού ἦταν αὐτοδύναμα καί πολυγωνικά ἐξωτερικῶς, ὅπως καί τὰ παραβλήματα τῆς μονῆς Φλαμουρίου. Στόν Προφήτη Ἡλία Θεσσαλονίκης οἱ τρουλλίσκοι κατασκευάσθηκαν (1956-61) χωρὶς κανένα στοιχεῖο ὑπάρξεώς τους στήν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ (Θεοχαρίδου-Τσαπραλή, ὁ.π. (ὑποσημ. 61).

92. Στήν Μητρόπολη (Ἅγιο Δημήτριο) στήν Ὁδηγήτρια, τήν Ἁγία Σοφία καί τήν Παντάνασσα, βλ. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, πίν. 16, 23, 31, 35.

93. Στόν Ἅγιο Παντελεήμονα (ἀπὸ τὰ σχέδια τῶν R.W. Schultz καί S.H. Barnsley) καί στοὺς Ταξιάρχες (Α. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 17, εἰκ. 9).

94. Κάτοψη τῆς σημερινῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ βλ. Vocotopou-

los, *Church Architecture*, ὁ.π. (ὑποσημ. 49), σ. 112, εἰκ. 4. Θὰ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ βαρεῖς πεσσοὶ πού διαμορφώνουν τήν στοὰ ἀνακατασκευάσθηκαν μέ βάση τὰ θεμέλια πού ἀποκαλύφθηκαν μέ ἀνασκαφή. Ἀσφαλῶς, πάνω ἀπὸ τὰ ἐν λόγω θεμέλια ὑψώονταν ἀρχικῶς κομψοὶ μαρμαρίνοι κίονες.

95. Μεταβυζαντινὰ παραδείγματα ἐπταπλευρῶν ἐξωτερικῶς κογχῶν βλ. Πασαλή, Ἁγία Παρασκευὴ Νεραΐδοχωρίου, ὁ.π. (ὑποσημ. 68), σ. 198.

96. Ἀνάλογη λύση καί στήν μονή Φλαμουρίου. Κίζης, Μονὴ Φλαμουρίου, ὁ.π. (ὑποσημ. 22), εἰκ. 5, 6, 22.

97. Δεκάπλευρος τρουῦλλος ὑπάρχει καί στήν μονή Φλαμουρίου (Κίζης, ὁ.π., σ. 162), καθὼς καί στά καθολικά Πέτρας καί Ρεντίνας.

98. Τά σχετικῶς χαμηλά μονόλοβα παράθυρα θυμίζουν τοὺς τρουῦλλους, οἱ ὁποῖοι κατὰ τόν Γ. Βελένη προσιδιάζουν στήν Θεσσαλονίκη, G. Velenis, *Building Techniques and External Decoration during the 14th Century in Macedonia, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Βελιγράδι 1987, σ. 99.

μέ τά πρόσθετα μαρμάρινα πλαίσιά τους⁹⁹. στ) Ἡ διάρθρωση τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν μέ λοξότμητους κοσμηῆτες, ἐπίκρανα παραστάδων, ὑφαψίδια καί ἀμφικιονίσκους στά παράθυρα. ζ) Ἡ τοιχοποιία ἀπό μικρές ὀρθογωνισμένες ἢ ἡμιλάξευτες πέτρες σέ δόμους ἐναλλασσομένους μέ στρώσεις τούβλων, ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τόν Προφήτη Ἡλία Θεσσαλονίκης καί μέ τήν ἀρχιτεκτονική στήν Πρωτεύουσα¹⁰⁰. η) Ἡ ἐπανάχρηση ἀφθόνων μαρμαρίνων βυζαντινῶν γλυπτῶν, τόσο σέ ὀργανικά μέλη τοῦ κτιρίου ὅσο καί στήν κόσμησή του.

Οἱ ἀσφαλῶς ὀθωμανικές ἀρχιτεκτονικές μορφές, πού υἱοθετοῦνται στό καθολικό τῆς μονῆς Ἀγίου Δημητρίου, χρησιμοποιοῦνται ἐπιλεκτικά, ἔχουν δευτερεύουσα σημασία, πλὴν ὅμως δέν ἀφήνουν ἀμφιβολία γιά τήν σχετική ὀψιμότητά τους: α) Τά θυρώματα τῆς λιτῆς καί τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχουν χαμηλωμένα τόξα ἀπό μαρμαρίνους θολίτες καί μάλιστα μέ πατοῦρες συναρμογῆς μεταξύ τους (Εἰκ. 7α καί β), μορφή συνηθεστάτη σέ τεμένη¹⁰¹ καί μάλιστα σέ ὀρισμένα στόν ἐλλαδικό χώρο¹⁰². β) Τά δῖς ἀνακαμπτόμενα χαμηλωμένα τόξα¹⁰³ στά μονολιθικά ἀνώφλια τῶν πλαγίων εἰσόδων τῆς λιτῆς (Εἰκ. 7γ καί δ), καθὼς καί τῶν λιθίνων πλαισίων τοῦ μεγάλου παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 10). γ) Ἀλλά χαμηλωμένα τόξα¹⁰⁴. δ) Ἡ προτίμηση χαμηλῶν φουρνικῶν (ἀσπίδων) σέ σειρά, ὅπως στήν στοά, ἐπίσης χαρακτηριστική τῶν ὀθωμανικῶν τεμενῶν.

Ὑπάρχουν καί ἄλλα μορφολογικά στοιχεῖα πού ἀπαντοῦν σέ μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως: α) Τά λοξά σέ κάτοψη μονόλοβα ἰδιόμορφα παράθυρα τῶν δυτι-

κῶν παρεκκλησίων, τά ὁποῖα εἶναι ἀνάλογα πρός ἐκεῖνα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἀγίου Διονυσίου στόν Ὀλυμπο¹⁰⁵. β) Ἡ διαμόρφωση χωριστῶν θυρωμάτων σέ καθεμία εἴσοδο, μέσα καί ἔξω στόν δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, εἰς τρόπον ὥστε νά δημιουργοῦνται στίς παραστάδες τους βαθύνσεις ὑποδοχῆς τῶν θυροφύλλων, ὅμοιες μέ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἀντινίτσας¹⁰⁶. γ) Ἡ δημιουργία κλιμακος πρός τόν ὄροφο στό πάχος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς, ὅπως καί πάλι στήν μονή τοῦ Ἀγίου Διονυσίου¹⁰⁷. δ) Ἡ δευτέρα σειρά παραθύρων στίς κόγχες τῶν χορῶν, ὅπως στά καθολικά Πέτρας καί Δρακότρυπας.

Ἡ καταστροφή τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ὑπό ἐξέτασιν καθολικοῦ μᾶς στερεῖ τήν δυνατότητα μελέτης πολλῶν κατασκευαστικῶν ζητημάτων του. Στούς τοίχους εἶναι ἐμφανής ἡ διαφοροποίηση τῆς δομῆς, ἔξωτερικῶς μέ χρήση λαξευτῶν καί ἡμιλαξευτῶν λίθων, ἐσωτερικῶς ἀργῶν κυρίως λίθων, ἐνῶ στήν πρόσοψη τῆς λιτῆς ἡ διαμόρφωση ἀνοιγμάτων, κογχῶν, ἀψιδωμάτων καί παραστάδων ὁδήγησε σέ σχεδόν ἀμυγῇ ὀπτοπλινθοδομή.

Ὅλοι οἱ σήμερα σωζόμενοι θόλοι ἔχουν γίνει ἀπό ἐλαφρά τοῦβλα: Στά ἀβαθῆ κογχάρια τῶν τυπικαριῶν καί τῶν παρεκκλησιῶν ἡ κατασκευή ἔχει γίνει χωρίς ξυλότυπο, μέ κεκλιμένους ἐναλλάξ δεξιὰ-ἀριστερά δακτυλίους ἀπό τοῦβλα (Εἰκ. 16), ὅπως ἔχομε καί σέ ἄλλα σύγχρονα καθολικά¹⁰⁸. Στούς σφαιρικούς θόλους (τίς ἀσπίδες) καί τά τεταρτοσφαίρια τό κτίσιμο γίνεται μέ ὁμοκέντρους δακτυλίους¹⁰⁹ (Εἰκ. 17). Στίς στενές καμά-

99. Βλ. Πολυβίου, *Μονή Ξηροποτάμου* (ὑπόσημ. 86), πίν. 17 α-β.

100. Βλ. Vocotopoulos, *Church Architecture*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 49), σ. 114, σημ. 32. Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ παρέσυρε ἄλλοτε τόν γράφοντα σέ χρονολογικά λάθη. Ch. Bouras, *Byzantine Architecture in the Middle of the 14th Century, Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Βελιγράδι 1989, σ. 46, 51, εἰκ. 7.

101. Ὅπως στά ἀνάκτορα τοῦ Topkapı στήν Κωνσταντινούπολη (G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971, 338, εἰκ. 337. S.H. Eldem, *Türk mimari Eserleri*, Κωνσταντινούπολη 1978, εἰκ. 296, 297, 309) καί στό τέμενος τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ (E. Egli, *Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Στουτγάρδη 1976, εἰκ. 39).

102. Ὅπως στό Μπαϊρακλή τζαμί στή Λάρισα (Α. Δεριζιώτης, *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά, σ. 395, σχέδ. 1, πίν. 134β) καί στό Φετιχιέ τζαμί στήν Ρωμαϊκή Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν (Α. Ξυγγόπουλος, *EMME* B1, 1929, σ. 106-107).

103. Ὅμοια τόξα ἔχουν υἱοθετηθεῖ καί στό καθολικό τῆς μονῆς Κουτλουμουσίον (1540). Βλ. Mylonas, *Le catholikon de Kutlulus*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 46), σ. 82, εἰκ. 8.

104. Στίς δύο δευτερεύουσες εἰσόδους τοῦ κυρίως ναοῦ, στήν

εἴσοδο τοῦ κλιμακοστασίου καί σέ ὅλα τά μαρμάρινα πλαίσια τῶν διλόβων παραθύρων. Τά χαμηλωμένα τόξα εἶναι κοινά ἀκόμα καί σέ ὄψια μνημεῖα τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως στό καθολικό τῆς μονῆς Φανερωμένης στήν Σαλαμίνα. Βλ. Μ. Μπίρης, *Ἐκκλησίες*, III, Ἀθήνα 1989, σ. 182, 185, εἰκ. 6 καί 12.

105. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, *Μονή Διονυσίου*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 89), σ. 112, εἰκ. 4, σ. 119, εἰκ. 16.

106. Ὁρλάνδος, *Μονή Ἀντινίτσας*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 63), εἰκ. 2 καί 3.

107. Σιαξαμπάνη-Στεφάνου, ὁ.π., σ. 119, εἰκ. 16.

108. Ὅπως στήν μονή Φλαμουρίου (Κίζης, *Μονή Φλαμουρίου*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 22), σ. 159, εἰκ. 19) καί στόν Ἅγιο Γεώργιο Κερδυλίων (Κ. Θεοχαρίδου, Ἀ. Τούρτα, Ἡ μονή τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στά Κερδύλια, ἔξω ἀπό τήν Ἀσπροβάλτα, *Ἐκκλησίες*, III, Ἀθήνα, 1989, σ. 55, εἰκ. 20, σ. 57, εἰκ. 22).

109. Ὅπως πάλι στήν μονή Φλαμουρίου (Κίζης, *Μονή Φλαμουρίου*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 22), σ. 158, εἰκ. 14) καί στό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μπούρας, *Ἀρχιτεκτονική* (ὑπόσημ. 34), σ. 243, εἰκ. 299).

Εικ. 16. Καθολικό μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου. Θολοδομία αβαθούς κόγχης στο βόρειο τυπικαριό.

Εικ. 17. Καθολικό μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου. Θολοδομία κόγχης στο βόρειο τυπικαριό.

ρες των παραβημάτων είναι φανερό ότι χρησιμοποιήθηκε πολύ περιορισμένης εκτάσεως ξυλότυπος, μόνον στο κεντρικό τους τμήμα¹¹⁰. Τά σταυροθόλια και οι ασπίδες της λιτής δέν σώζονται, αλλά οι γενέσεις τους¹¹¹ μαρτυρούν ίσως δύο διαφορετικούς τρόπους δομής, πάντοτε με τοῦβλα.

Έτσι μπορεί κανείς να πει ότι οι παλαιοί βυζαντινοί τρόποι θολοδομίας της λεγομένης «σχολής της Κωνσταντινουπόλεως» έχουν επιβιώσει ή έχουν εφαρμοσθεί στο καθολικό του Στομίου ως αντιδάνεια από την σύγχρονη όθωμανική αρχιτεκτονική, πράγμα που ισχύει για τα περισσότερα μεγάλα καθολικά της ίδιας εποχής. Τα τόξα των παραθύρων, των κογχών και των άψιδωμάτων κατασκευάζονται πάντοτε από τοῦβλα, άκτινωτά κτισμένα, τα όποια περιτρέχουν άλλα, σε μονή σειρά. Κατά κανόνα είναι ήμικυκλικά και σε ελάχιστες περιπτώσεις χαμηλωμένα.

Στους τοίχους έχουν άσφαλώς ένσωματωθεί ξύλινα στοιχεΐα, τα όποια όμως δέν είναι δυνατόν να μελετηθούν. Τα βλέπομε ως έλκυστήρες σε όλα σχεδόν τα δίλοβα παράθυρα και τα μαντεύομε πάλι ως έλκυστήρες από τις όπές που άφησαν πάνω από τα έπικρανα των παραστάδων της λιτής και του κυρίως ναού. Στίς κεντρικές

εισόδους τά φέροντα άνώφλια είναι ξύλινα, άφανη, πίσω από τά μαρμάρινα τόξα των θυρωμάτων.

Όπως ήδη σημειώθηκε, τά άφθονα μαρμάρινα μέλη του έξεταζομένου καθολικού είναι κατά κανόνα spolia σε δεύτερη χρήση. Έξαίρεση άποτελούν τά θυρώματα, έπίσης από λευκό μάρμαρο, αλλά κατασκευαστικώς τελείως διαφορετικά από τά βυζαντινά: Έχουν ως παραστάδες μεγάλου πλάτους και άχους πλάκες, οι όποιες υποβαστάζουν τά χαμηλωμένα τόξα ή ψευδοτόξα, για τα όποια έγινε λόγος. Έξαίρεση άποτελούν έπίσης τά μαρμάρινα πλαίσια προσαρμογής κινητών φύλλων, άπλουστάτης μορφής, στα τρία μεγάλα δίλοβα παράθυρα (Εικ. 9 και 10).

Δέν είναι βέβαιο ότι οι σχιστόπλακες που κάλυπταν όλες τις στέγες του καθολικού έως τό 1868 άνήκαν στην αρχική του κάλυψη. Τό ίδιο ισχύει για πλείστα μνημεία του Αγίου Όρους και της Ήπειρωτικής Ελλάδος χρονολογούμενα μετά την Άλωση.

Ο Mézières σημείωσε την ύπαρξη ήμικατεστραμμένων θυροφύλλων στίς τρεις προς τον κυρίως ναό θύρες με διάκοσμο « en marqueterie », τά όποια κατά τούς μοναχούς έφεραν την χρονολογία 777, πράγμα τελείως άπίθανο¹¹². Προφανώς ήταν έργα με γεωμετρικά θέματα

110. Κατασκευή όρατή στον διάδρομο της προθέσεως: Χαμηλά τα τοῦβλα ακολουθούν τις γενέτειρες, ένω στο μέσον, σε πλάτος 50 εκ. περίπου, σχηματίζουν παραλλήλους εγκάρσιους δακτυλίους.
111. Στα ανατολικά τόξα μετόπου τα τοῦβλα παρουσιάζουν ισχυ-

ρή κλίση, ένω στα δυτικά εμφανίζονται κατακόρυφα και αυτό άνεξαρήτως εάν άνήκουν σε σταυροθόλια ή ασπίδες.

112. Θά έπρεπε να είχε γραφεί ως 778 (6285), που θά ήταν άσφαλώς άκατανόητο στους μοναχούς του 19ου αιώνος.

καί τήν γνωστή ὀθωμανικῆς τεχνικῆς διακόσμηση¹¹³ ἐνθέτων ξύλων καί ἄλλων ὕλικων, ἴσως σύγχρονα μέ τήν ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ.

Ὁ Γ. Σωτηρίου, στήν μελέτη τοῦ 1928, χρονολόγησε τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ἢ στίς ἀρχές τοῦ 14ου¹¹⁴, βασιζόμενος ἀορίστως στήν ὑπαρξη λιτῆς καί τήν ὁμοιότητα πρὸς τὰ καθολικά τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὅπως σημειώσαμε, τήν χρονολόγηση αὐτὴ δέχθηκαν ὅσοι ἀναφέρθηκαν στό μνημεῖο ἐπὶ δεκαετίες. Τό 1994 ὁ Π. Μυλωνᾶς¹¹⁵ ἀμφισβήτησε μέ οὐσιώδη ἐπιχειρήματα τήν παραδεδεγμένη αὐτὴ χρονολόγηση καί σημείωσε ὅτι τό καθολικό δέν μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ παρὰ στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰῶνος τό ἐνωρίτερο καί ὅτι ἡ ὁμοιότητά του μέ ἄλλα ὄψιμα μνημεῖα ὀφείλει νά τό παρασύρει στὸν 15ο. Τήν χρονολόγηση τοῦ Γ. Σωτηρίου ἀμφισβήτησαν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια μέ νέα σοβαρά ἐπιχειρήματα, ἐκτός ἀπὸ τὸν γράφοντα¹¹⁶, οἱ Σ. Βογιατζῆς¹¹⁷ καί Σ. Γουλούλης¹¹⁸.

Τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν τῆς μονῆς εἶχε συγκεντρώσει καί δημοσιεύσει ἤδη τό 1910 ὁ Ἀ. Ἀρβανιτόπουλος¹¹⁹ καί σχολιάσει ἀργότερα ὁ Γ. Σωτηρίου¹²⁰. Ἦταν ὅλες κακογραμμένες καί μέ προβλήματα ἀναγνώσεως· σήμερα εἶναι ἄγνωστο ποῦ βρίσκονται. Ἡ μόνη ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πού χρονολογεῖται πρὸ τοῦ ἔτους 1500 ἦταν ἡ ἀναφερομένη στήν ἀνέγερση τοῦ «καστελλίου», πιθανῶς τοῦ ὀχυροῦ περιβόλου τῆς μονῆς, τοῦ ἔτους 7000 ἢ 1494. Πλὴν ὁμως ὁ ἴδιος ὁ Ἀρβανιτόπουλος ἀμφέβαλλε γιὰ τήν ὀρθότητα ἀναγνώσεως τῆς χρονολογίας.

Ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τίς ἐπιγραφές εἶναι ἡ ἀναφερομένη στό καθολικό¹²¹ τοῦ ἔτους, ζμα' ἢ 1543. Σέ αὐτὴν τό ὄνομα τοῦ ἡγουμένου ἔχει ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποξεσθεῖ καί δηλώνεται ὅτι τότε ... *ἀνεκαινίσθη καὶ ἐτελειώθη ὁ*

πάνσεπτος καὶ περικαλλὲς ναὸς τῆς Θεομήτορος... Ἡ ἔκφραση «ἀνεκαινίσθη καὶ ἐτελειώθη», τήν ὁποία βρίσκουμε καὶ ἄλλοῦ¹²², πιθανότατα σημαίνει ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ ὁλοκληρώθηκε μετὰ ἀπὸ διακοπὴ τοῦ ἔργου ἐπὶ μερικὰ ἔτη. Μπορεῖ ὁμως νά σημαίνει καί τήν ἐξ ὁλοκλήρου ἀνέγερση στήν θέση μᾶς ἄλλης, παλαιότερης ἐκκλησίας¹²³. Καί πράγματι εἶναι πολὺ πιθανόν ἡ μονὴ νά προϋπήρχε μέ κάποιον μικρότερο ἴσως καθολικό, δεδομένου μάλιστα ὅτι, κατὰ τήν ἐπιγραφή, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἔγινε μέ συνδρομὴ καὶ κόπο τῶν μοναχῶν, μᾶς ἤδη ὑφισταμένης μοναχικῆς κοινότητος. Δέν πρέπει ὁμως νά ὑποτεθεῖ ὅτι τὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικά μέλη πού σώζονται σήμερα στήν μονὴ ἀνήκουν σέ ἓνα παλαιότερο καθολικό¹²⁴, γιατί οἱ μεγάλες στυλιστικές τους διαφορὲς μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ἔχουν διάφορες προελεύσεις¹²⁵.

Ὅλοι οἱ παραλληλισμοὶ πού ἔγιναν κατὰ τήν μορφολογικὴ ἀνάλυση τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου κυρίως σέ σχέση πρὸς τὰ κτίρια, ἐκκλησίες ἢ τεμένη τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου, μᾶς κατευθύνουν στό πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰῶνος. Ὁψιμότητα μαρτυρεῖ ἐπίσης ἡ παντελὴς ἀπουσία κεραμεικῶν διακοσμήσεων καί πρωίμων τοιχογραφιῶν¹²⁶. Ἔτσι, ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἔξεταζομένου καθολικοῦ τό 1543, μετὰ ἀπὸ κάποια διακοπὴ τῆς ἀνεγέρσεως, φαίνεται πολὺ πιθανή. Ἰσως μέ αὐτὴ τήν διακοπὴ νά σχετίζονται ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀπόξεση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἡγουμένου ἀπὸ τήν ἐπιγραφή καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στήν Θεοτόκο (ἐνῶν ἡ μονὴ ἦταν ἤδη εἰς μνήμην τοῦ Μυροβλήτου) κάτω ἀπὸ ἀδιευκρίνιστες συνθήκες.

Αὐτὰ πού προηγήθηκαν καὶ ἄλλα κάνουν προφανῆ τήν μεγάλη ὁμοιότητα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Στομίου μέ τὸν λεγόμενο Προφήτη Ἡλία τῆς Θεσσαλο-

113. Βλ. προχειρῶς παραδείγματα εἰς Goodwin, *Ottoman Architecture* (ὑπόσημ. 101), σ. 154 εἰκ. 142, σ. 180 εἰκ. 172, σ. 231 εἰκ. 222.

114. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα, ὁ.π. (ὑπόσημ. 2), σ. 364.

115. Mylonas, *Le catholikon de Kutlunus*, ὁ.π. (ὑπόσημ. 46), σ. 83.

116. Χ. Μπούρας, *Εἰκοστὸ Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις εισηγήσεων καὶ ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2001, σ. 68-69. Ὁ ἴδιος, *Ἀρχιτεκτονική* (ὑπόσημ. 34), σ. 249, εἰκ. 305.

117. Βογιατζῆς, *Συμβολὴ στήν ἀρχιτεκτονικὴ* (ὑπόσημ. 66), σ. 129.

118. Γουλούλης, Μονὴ Ἁγίου Δημητρίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 139, 140, σμμ. 117α.

119. Ἀ.Σ. Ἀρβανιτόπουλος, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἐρευναι ἐν Θεσσαλίᾳ, ΠΑΕ 1910, σ. 190, 191.

120. Σωτηρίου, Μοναὶ Μετεώρων, ὁ.π. (ὑπόσημ. 64), σ. 353-355.

121. Ὁ.π.

122. Στό καθολικό τῆς μονῆς Φλαμουρίου. Βλ. Κίζης, Μονὴ Φλαμουρίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 22), σ. 164.

123. Ὅπως πιστεῖται ὁ Σ. Βογιατζῆς, *Συμβολὴ στήν ἀρχιτεκτονικὴ* (ὑπόσημ. 66).

124. Ὁ.π.

125. Διαπιστώνεται γιὰ ἀκόμα μία φορὰ ἡ «συναγωγὴ ὕλης» προκειμένου νά ἀνεγερθεῖ μία περικαλλὲς ἐκκλησία. Ἡ θέσις τῆς μονῆς κοντὰ στήν θάλασσα εὐνοοῦσε τήν μεταφορὰ μαρμαρίνων μελῶν ἀπὸ μακρινές ἀποστάσεις.

126. Ὁ Mézières στό ὑπόμνημά του σημειώνει ὅτι στοὺς θόλους τῶν χορῶν τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονταν τοιχογραφίες ποιοτικῶς καλύτερες ἀπὸ τίς ἄλλες. Ἡ πληροφορία εἶναι ἀόριστη.

νίκης. Τήν αγνόησε ὁ Γ. Σωτηρίου¹²⁷, ἀλλὰ τήν σχολίασαν ἀργότερα οἱ Π. Μυλωνᾶς¹²⁸, Π. Βοκοτόπουλος¹²⁹ καί κυρίως ὁ Θ. Παπαζώτος¹³⁰, ὁ ὁποῖος μάλιστα δημοσίευσε στήν ἴδια κλίμακα κατόψεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν, προκειμένου νά διευκολύνει τήν σύγκρισή¹³¹. Ὑπάρχει σαφῶς ἡ σχέση προτύπου καί ἀντιγράφου, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι τὰ δύο κτίρια εἶναι σύγχρονα. Τά δεδομένα γιά τόν λεγόμενο Προφήτη Ἡλία ἔχουν ἀλλάξει κατά τὰ τελευταῖα χρόνια μετά τήν μεταμόρφωσή του (ἀποτέλεσμα τῶν δραστηκῶν ἀνακατασκευῶν μεταξύ 1956 καί 1961, γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος), ἀλλά καί τίς ἔρευνες τῶν τριῶν ὡς ἄνω ἐρευνητῶν, τήν ἀποκάλυψη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς λιτῆς¹³² καί τήν παραδεδεγμένη χρονολόγησή τους στήν δεκαετία 1360-1370¹³³, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει τήν ἀπ' ἀρχῆς ἐνιαία ἀνέγερση τοῦ ναοῦ¹³⁴. Οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο μνημείων εἶναι συνοπτικά οἱ ἑξῆς: 1) Ἡ ἀναλογικῶς ἀκράια σχέση 1:1,66 τῆς διαμέτρου τοῦ τρούλλου πρὸς τό πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ. 2) Ἡ ὑποβάθμιση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων καί τῶν παραβημάτων. 3) Ἡ ἀπουσία κογχῶν προθέσεως καί διακονικοῦ. 4) Ἡ κιονοστήριξη στοᾶ σέ σχῆμα πῖ σέ κάτοψη. 5) Ἡ κλίμακα στό πάχος τοῦ νοτίου τοίχου τῆς λιτῆς. 6) Ἡ ἰδιουτυπία τῶν τυπικαριῶν τετρακόγχων

ἐγγεγραμμένων μέ σχεδόν κυκλική τήν γενική χάραξη. 7) Τά μικροῦ ὕψους ἀψιδώματα στήν ἄνω ζώνη τῶν πολυγωνικῶν κογχῶν. 8) Ἡ μορφή τῆς τοιχοποιίας, καθὼς καί οἱ ἀναλογίες τοῦ τρούλλου.

Ἀλλὰ αὐτό πού ἐντυπωσιάζει περισσότερο τόν μελετητή τῶν δύο μνημείων, πέρα ἀπό τό ὅτι καί τά μεγέθη τους εἶναι σχεδόν ἴσα, εἶναι ὅτι καί στό ἐξεταζόμενο καθολικό ὁ σχεδιασμός τοῦ συνόλου εἶναι ἐνιαῖος¹³⁵. Δέν ὑπάρχουν ἄρμοι μεταξύ τῶν τμημάτων του καί ἡ κάτοψη μαρτυρεῖ ὠρμότητα, ἰσορροπία καί λειτουργικότητα.

Τά παραπάνω θέτουν ἀβίαστα καί πάλι τό πρόβλημα τοῦ σχεδιασμοῦ. Πῶς ἦταν δυνατόν νά κτισθεῖ ἓνα ἀντίγραφο, διακόσια ἴσως χρόνια μετά τό πρότυπό του καί μέ τόσην ἀκρίβεια, χωρίς μετρήσεις καί κυρίως χωρίς σχέδια; Δύο ἀπαντήσεις μπορεῖ νά ὑπάρξουν στό ἐρώτημα: α) ὅτι οἱ βυζαντινοὶ πρωτομάστορες καί οἱ διάδοχοί τους μετά τήν Ἀλωση χρησιμοποιοῦσαν κάποιου εἶδους σχέδια ἢ προπλάσματα, τὰ ὁποῖα ἀγνοοῦμε, ἐπειδή δέν ἔχουν διασωθεῖ, ἢ β) ὅτι τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου ἔγινε ἀπό πρωτομάστορα πού εἶχε γνωρίσει στήν Κωνσταντινούπολη (:) τόν δυτικό τρόπο τοῦ σχεδιασμοῦ¹³⁶, μέ τόν ὁποῖο τήν ἴδια ἐποχή κτίζονταν ἐκεῖ τὰ σημαντικότερα ὀθωμανικά κτίρια.

127. Ἰσως διότι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὁ Προφήτης Ἡλίας οὐσιαστικῶς ἦταν ἀπρόσιτος σέ μελετητές, βλ. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ κάτοψις τοῦ Προφήτη Ἡλία τῆς Θεσσαλονίκης, *ABME A'* (1935), σ. 178-180.

128. Μυλωνᾶς, Τά καθολικά, ὅ.π. (ὑπόσημ. 46), σ. 58-60. Mylonas, *Le catholikon de Kutlumus*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 46), σ. 85.

129. Vocotopoulos, *Church Architecture*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 49), σ. 114, 116.

130. Th. Papazotos, *The Identification of the Church of «Profitis Elias» in Thessaloniki*, *DOP* 45 (1991), σ. 121-127, κυρίως σ. 126.

131. Ὁ.π., εἰκ. 15.

132. Ὁ.π., σ. 122, 123, εἰκ. 5-10.

133. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ἀ. Τούρτα, *Περίπατοι στή βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Ἀθήνα 1997, σ. 114-116. Papazotos, *The Identification* (ὑπόσημ. 130), σ. 127.

134. Papazotos, ὅ.π., σ. 122, σημ. 10.

135. Γιά τήν ἐνιαία καί ὄχι σταδιακή ἀνέγερση τοῦ Προφήτη Ἡλία Θεσσαλονίκης βλ. Vocotopoulos, *Church Architecture*, ὅ.π. (ὑπόσημ. 49), σ. 111, σημ. 28.

136. G. Necipoglu Kafadar, *Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architecture Practice*, *JSAH* XLV (1986), σ. 224-243. Πολυβίου, *Μονὴ Ξηροποτάμου* (ὑπόσημ. 86), σ. 67. M. Cerasi, *Late Ottoman Architects and Master Builders*, *Muqarnas* 5 (1988), σ. 93.

THE ARCHITECTURE OF THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF ST DEMETRIOS AT STOMION

The monastery of St Demetrios near Stomion (formerly Tsagezi) on Mt Ossa in Thessaly is also known as the Komneneion or Oikonomeion. Its now ruined katholikon, dedicated to the Mother of God (Theotokos), although of considerable architectural interest, has not yet been studied sufficiently (G. Soteriou 1928).

The monastery enjoyed its heyday during the Ottoman period, but was destroyed during the Greek War of Independence. The katholikon collapsed in 1868. Two perspective drawings by the architect A. Normand (Figs 1 and 2) and one brief description by the archaeologist A. Mézières help us in the reconstruction proposed here, made on the basis of new measurements (Figs 12-14).

The katholikon is of the type known as "Athonite": the naos is of inscribed cruciform plan and widened by large lateral conches. It has a spacious, two-storey narthex with columns (*lite*), two side chapels (*parekklesia*) and special vaulted-roofed tetraconch compartments to right and left of the sanctuary (*typikaria*) (Figs 12 and 15). Arcaded porticoes frame the west part of the katholikon.

The architectural forms of the katholikon of the St Demetrios monastery are consistent on the one hand with the Byzantine tradition of Northern Greece and on the other

with Ottoman architecture of the sixteenth century. As in other contemporary monuments in Thessaly, the dome, the articulation of the roofs, the external form of the lateral conches, the bilobe and trilobe windows and the masonry completely imitate Byzantine models of the fourteenth century. There are overtly Ottoman morphological features too, in the marble doorframes, the arches of some doors and windows (Fig. 7), the alignment of low cupolas and the second row of windows in the lateral conches of the nave. The copious marble architectural members (which are not examined here) are as a rule *spolia* in secondary use.

The presence of Ottoman architectural forms imposes the reassessment of Soteriou's proposed dating of this katholikon in the late thirteenth or the early fourteenth century. An inscription on marble (now lost) mentioned that the church of the Theotokos was repaired and completed in 1543. The completion of the church then, after a period of interruption in its building, seems very likely, on the basis mainly of the Ottoman origin of certain of its architectural features.

The fact that the katholikon of the Stomion monastery is a copy of a Byzantine church in Thessaloniki, the so-called "Prophet Elijah", which was built in the decade 1360-1370, merits a special study.